Vol. XXXIX, No. 1] February, 1997

पुराणम्
PURĀṆA

(Half-yearly Bulletin of the Purāṇa-Department)

Published with the financial assistance from the Rastriya Sanskrit Sansthan, New Delhi

MĀGHA-PŪRṆIMĀ NUMBER

आत्मा पुराणं वेदानाम्

ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI (INDIA)

Annual Sub.-Inland Rs. 200/- Foreign $ 30

सम्पादक-मण्डल

डा. रामकरण शर्मा

भूतपूर्व कुलपति, सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी; नयी दिल्ली

डा. रामचन्द्र नारायण दाण्डेकर

भण्डारकर प्राच्यशोधसंस्थान, पुणे

डा. जोर्जो बोनाजोली

EDITORIAL BOARD

Dr. R.K. Sharma

Formerly Vice-Chancellor, Sampurnanad Sanskrit University, Varanasi; 63 Vigyan Vihar, New Delhi - 110092.

Dr. R.N. Dandekar

Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune

Dr. Giorgio Bonazzoli, M.A. (Milan); M. Th. (Rome)

CHIEF EDITOR

Prof V. Venkatachalam, Varanasi

ASSOCIATE EDITORS

Ganga Sagar Rai, M.A., Ph.D.

Oscar Pujol, M.A.

लेखेषु प्रतिपादितानि मतानि लेखकैरेवाभ्युपगतानि; न पुनस्तानि सम्पादकैर्न्यासेन वाभ्युपगतानीति विज्ञेयम् ।

Authors are responsible for their views, which do not bind the Editors and the Trust.

Authors are requested to use Devanāgarī characters while writing Sanskrit ślokas and prose passages. They are also requested to follow the system of transliteration adopted by the International Congress of Orientalists at Athens in 1912 [ऋ = ṛ, च् = c; छ् = ch; ट् = ṭ; श् = ś; ष् = ṣ; ṁ].

Traditional Sanskrit scholars are requested to send us articles in Sanskrit (i) dealing with the religious & philosophical matters in the Purāṇas and (ii) explaining the obscure & difficult passages in the Purāṇas.

पुराणम्—PURĀṆA

Vol. XXXIX No. 1] [February 22, 1997]

माघपूर्णिमाऽङ्कः

MĀGHA PURṆIMĀ NUMBER

Contents–लेखसूची

1. देवीस्तुतिः [Eulogy of Goddess]
Compiled with Notes and Translation 1-4
By Dr. Ganga Sagar Rai

2. Audumbarī - In Puranic Myth 5-12
[पौराणिकाख्याने औदुम्बरी]
By Prof. Sadashiv A. Dange;
Girnar, Gokhale Road, Mulund (East)
Fort Bombay-81

3. In Search of the Relation Between Itihāsa and Purāṇa 13-19
[इतिहासपुराणयोः संवन्धविषये अन्वेषणम्]
By Dr. Manabendu Banerjee;
Deptt. of Sanskrit,
Jadavpur University, Calcutta-32

4. Reconciliation of Sidhāntajyotiṣa and Paurāṇikajyotiṣa 20-23
[सिद्धान्तज्योतिषस्य पौराणिकज्योतिषस्य च समन्वयः]
By Dr. N. Gangadharan;
15, Devan Colony, Muthalamman Koil Street (Extn.)
Mambalam, Chenai-600033.

5. Obituary : Dr. Ram Shankar Bhattacharya 24-25
By Dr. Ganga Sagar Rai

6. Activities of the All India Kashiraj Trust 26-29

7. सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम् 30-33

8. वासिष्ठलिङ्गपुराणम् [Vāsiṣṭha Linga Purāṇa] 41-80
Critically edited by Dr. Ganga Sagar Rai.

●

देवीस्तुतिः

(वामनपु० ३०. ५६-६३)

देवा ऊचुः ।

नमोऽस्तु ते भगवति पापनाशिनि
नमोऽस्तु ते सुररिपुदर्पशातनि ।
नमोऽस्तु ते हरिहरराज्यदायिनि
नमोऽस्तु ते मखभुजकार्यकारिणि ॥ ५६ ॥

नमोऽस्तु ते त्रिदशरिपुक्षयंकरि
नमोऽस्तु ते शतमखपादपूजिते ।
नमोऽस्तु ते महिषविनाशकारिणि
नमोऽस्तु ते हरिहरभास्करस्तुते ॥ ५७ ॥

नमोऽस्तु तेऽष्टादशबाहुशालिनि
नमोऽस्तु ते शुम्भनिशुम्भघातिनि ।
नमोऽस्तु लोकार्त्तिहरे त्रिशूलिनि
नमोऽस्तु नारायणि चक्रधारिणि ॥ ५८ ॥

नमोऽस्तु वाराहि सदा धराधरे
त्वां नारसिंहि प्रणता नमोऽस्तु ते ।
नमोऽस्तु ते वज्रधरे गजध्वजे
नमोऽस्तु कौमारि मयूरवाहिनी ॥ ५९ ॥

नमोऽस्तु पैतामहहंसवाहने
नमोऽस्तु मालाविकटे सुकेशिनि ।
नमोऽस्तु ते रासभपृष्ठवाहिनि
नमोऽस्तु सर्वार्त्तिहरे जगन्मये ॥ ६० ॥

नमोऽस्तु विश्वेश्वरि पाहि विश्वं
निषूदयारीन् द्विजदेवतानाम् ।
नमोऽस्तु ते सर्वमयि त्रिनेत्रे
नमो नमस्ते वरदे प्रसीद ॥ ६१ ॥

ब्रह्माणी त्वं मृडानी वरशिखिगमना शक्तिहस्ता कुमारी
वाराही त्वं सुवक्त्रा खगपतिगमना वैष्णवी त्वं सशार्ङ्गी ।
दुर्दृश्या नारसिंही घुरघुरितरवा त्वं तथैन्द्री सवज्रा
त्वं मारी चर्ममुण्डा शवगमनरता योगिनी योगसिद्धा ॥ ६२ ॥

नमस्ते त्रिनेत्रे भगवति तव चरणानुषिता ये
अहरहर्विनतशिरसोऽवनताः ।
नहि नहि परिभवमस्त्यशुभं च
स्तुतिबलिकुसुमकराः सततं ये ॥ ६३ ॥

●

NOTE ON THE DEVĪ STUTI

The Vāmana Purāṇa contains the legend of Goddess Durgā in two places: Critical edn. Chs. 18-22 (story of Mahiṣāsura) and chs. 29-30(story of Śumbha and Niśumbha).Both the legends are immensely influenced by the two corresponding *Devī caritras* of the Mārkaṇḍeya Purāṇa. For instance in the first Devī charita i.e. in Mahisāsura Mardinī legend it is said that teja or effulgence of the Gods which came out of their bodies due to their anger assembled in the hermitage of sage Kātyāyana and sage Kātyāyana increased this lustre (Tejas) by his power. This huge Tejas emerged in the form of Kātyāyanī. Since the Tejas assembled in the hermitage of Kātyāyana and he himself also increased it the goddess was named as Kātyāyanī.

तच्चैकतां पर्वतकूटसंन्निभं जगाम तेजः प्रवराश्रमे मुने ।
कात्यायनस्याप्रतिमस्य तेन महर्षिणा तेज उपाकृतं च ॥
तेनर्षिसृष्टेन च तेजसावृतं ज्वलत्प्रकाशार्कसहस्रतुल्यम् ।
तस्माच्च जाता तरलायताक्षी कात्यायनी योगविशुद्धदेहा ॥

Vāmanapurāṇa 19.7-8

Another deviation from the story of the Mārkaṇḍeya Purāṇa is that She is first seen by Caṇḍa and Muṇḍa and on their information Mahiṣa sent his messenger Dundubhi to request her to marry Mahiṣa. On the request of Mahiṣa Devī informs that it is the custom of her family that one who defeats the daughter of my family becomes the husband of that virgin. After this fight starts and Mahiṣa is killed. After the killing of Mahisa Gods eulogise Devī. In this eulogy also the epithets of Devī are almost the same which are used by gods in the eulogy of goddess described in the fifth chapter of the Devīcarita of the Mārkaṇḍeya Purāṇa. In the legend of Śumbha and Niśumbha (chs. 29-30) it is said that Caṇḍa and Muṇḍa, the ministers of Mahiṣa took refuge under the water of Narmadā after the death of Mahiṣa. Raktabīja was also a minister of Mahiṣa who had survived after the death of Mahiṣa . On the instigation of these three demons formerly the ministers of Mahiṣa Śumbha and Niśumbha approached goddess Kauśikī who was produced from the black sheath of Pārvatī (18.24). Here it may be noted that the legend of Kauśikī or Kātyāyanī is narrated in connection of the story of Parvatī and her marriage to Lord Śiva. At first place (ch. 18) the story begins with the

worship of Viṣṇu where lord Śiva recited Viṣṇu Pañjara stotra for the protection of Kātyāyanī. Except the main demons Mahiṣa, Śumbha and Niśumbha many other demons also appear in both the legends.

From the perusal of the above stotra it is clear that the stuti is greatly influenced by the Stuti of Devī in the Devicarita (ch.11) of the Mārkaṇḍeya Purāṇa. Translation

The gods said: O Sin-destroying Goddess, salutation be to you. Salutation be to you, the Humbler of the pride of the demons. Salutation be to the Bestower of Kingdom to Hari and Hara and salutation to the Helper of the gods .

Salutation be to you, the Destroyer of the enemies of gods, the one Worshipped by Indra, the Slayer of Mahiṣa, and the praised by Hari, Hara and Bhāskara.

Salutation be to you, the Eighteen-armed, the Slayer of Śumbha and Niśumbha, the remover of sufferings of the people, the Holder of the trident, Salutation be to you Nārāyaṇī the Holder of the discus.

Salutation be constantly, to you Vārāhī, the Sustainer of the earth, O Nārasiṁhī, we bow to you. Salutation be to the holder of Vajra, the Elephant bannered. O Kaumāri, the Rider of the peacock, Salutation to you.

Salutation to you, the Rider of the swan of Brahman, the terrifying Garland-bedecked, Comelyhaired. Salutation be to you the Rider of the donkey, the Remover of the sufferings of all, the Universe in essence.

O Goddess of the Universe, Protect the universe. Salutation be to you. Slay the enemies of the Brāhmaṇas and gods. Salutation to you, the all-including, the Threeeyed Goddess. Salutation be again and again to you. O Boon granter, be pleased.

You are Brahmāṇī, Mṛḍānī, the Rider of the excellent peacock, Śakti-holding Kumārī, you are the Fair-faced Vārāhī, You are Vaiṣṇvī, the Garuḍa-rider and the Śārnga (bow) holder, the fearful Nārasiṁhī making the *Ghurughura* sound and you are Aindrī holding the thunderbolt. You are Mārī, Carmamuṇḍā, the troding on dead bodies and you are Yoginī and Yoga perfected.

Those who most humbly resort to your feet daily with their heads low, those who take refuge with you, and those that ever propitiate you with praise, offerings and flowers in their hands, do not meet with any misfortune.

–Ganga Sagar Rai

AUDUMBARĪ–IN PURANIC MYTHS

BY

SADASHIV A. DANGE

[पुराणेषु ब्रह्मणः भार्याद्वयस्योल्लेखः प्राप्यते-एका गायत्री अपरा सावित्री च । भार्याद्वयस्य सपत्नीभावमीर्ष्या च पुराणेषूपलभ्यते । अस्मिन् प्रसङ्गे स्कन्दपुराणे उदुम्बरीनाम्न्याः कन्याया अपि वर्तते उल्लेखः । एषा पर्वतगन्धर्वस्य कन्याऽऽसीत् या नारदस्य शापवशान् मनुष्ययोनिं प्राप्तवती । अनया ब्रह्मणो यज्ञे यज्ञदोषानुद्घाट्य शापविमुक्तिर्लब्धा । इमां कथां विनिर्दिश्यात्र लेखकेन उदुम्बरवृक्षस्य वैदिकयज्ञेषु वास्तुशास्त्रे च वैदिकप्रमाणाधारेण पैराणिकप्रमाणाधारेण च महत्त्वं प्रदर्शितम् ।]

The quarrel between Brahmā's wives Gāyatrī and wife Sāvitrī, is an important and interesting motif in the Purāṇas. Though the Vedic Sāvitrī, mantra has a tradition of their mutual identification, the Purāṇas differentiate these two co-wives of Brahmā, Sāvitrī being seen often jealous of Gāyatrī. The obvious reason for this new trait is to be seen in the popularity of the Gāyatrī metre which served as a vehicle for the *mantra*-s not only for the *bhargas* (power) of Savitṛ, the sun-god, but also a number of new deities, which were outside the Vedic pantheon. In this new context, Gāyatrī was seen as lower in status than the Sāvitrī[1] In such a context of quarrel, Audumbarī figures. These accounts portray Sāvitrī as being generally cross with any situation, the basic reason for it being jealousy about her co-wife, and anger for her husband for his 'faithlessness'. According to one account, Brahmā was performing a sacrifice at Hāṭakeśvara. At the start of it all things were ready and even the wives of the gods had arrived to witness the rite of establishing (the post prepared from the) branch of the Udumbara tree (Ficus Glomerata), called *audumbarī*. Sāvitrī came late (as is usual with her in these myths: this is the reason why Brahmā had to select a cowherd maiden, purify her and take her as wife for the sacrifice),[2] and the rite of consecration for Brahmā and his substitute wife, Gāyatrī, was over. The post of the Udumbara was already fixed. so, Sāvitrī got furious and cursed the *brāhmaṇa*-s (priests), saying that they would be devoid of a proper dwelling place. She also cursed the goddesses who took resort to the *audumbarī* for protection (Skanda P. VI. 188. 56-75; 189. 1ff).

---

1. Skanda P. (Sk. P.) VI. 192.61-62; see Dange, Sadashiv A., *Encyclopaedia of Puranic Beliefs and Practices,* V o1. II, p. 604; 610, n 6.
2. SK. P. VI. 181. 62-63; Dange, *op.cit. loc. cit.*

The myth noted above is based on the practice of fixing a post of the Udumbara tree at the Soma sacrifice, the details of which we shall see later on. The detail of the goddesses taking resort to this post is indicative of the continued importance of the Udumbara in the Puranic times. Now, let us consider another myth about the *audumbarī*. In it the post is anthropomorphosed as a woman. It is said, that she was the daughter of a *gandharva* named Parvata, which word has the connotation of 'mountain'. The myth is continuation of the account mentioned above, and occurs in the same Purāṇa. In this continuation, she is said to have once heard Nārada singing; but, as she could not appreciate the song as it was defective in tune, she laughed. Nārada got angry and cursed her to be a mortal. She pleaded pardon. So, Nārada told her that, in that birth of a mortal woman, she should attend a sacrifice; that there she should observe carefully if there is any mistake in the performance and point it out, that would redeem her from mortality. As a result of the curse, she was born in the world of the mortals as a daughter of Devaśarman and Satyabhāmā, at Camatkārapura. On hearing about the sacrifice being performed by Brahmā, she went to attend it. On observing carefully, she noticed that one of the pegs of the pandal was not in order. She informed Brahmā about it, and was released from the curse of Nārada, due to this good act. Brahmā asked her to choose a boon. She told him, that at a sacrifice she should be fixed at the centre in the form of the branch (post) of the Udumbara and that the central *śaṅku* (peg) should be fixed in front of her (Skanda P. *loc. cit.* 188. 15ff).

From both these accounts it is very clear, that they serve as recommendatories (*arthavāda*-s) for the right position of the *audumbarī* at a Vedic sacrifice. Another point, that comes to the fore, is that there arose a serious problem regarding the placement of the *audumbarī* in the Puranic period, when Vedic ritual-customs tended to show a slight diversion from the original. Back in the Vedic period, there is no reference to the Udumbara in the Ṛgveda, though the Ṛgveda-Khila hymns mention it (Khila V. 22. 10 *mahān vai bhadro bilvo mahān pakva udumbaraḥ*). Later Vedic texts often refer to it as being used variously in ritual. The context which is meant by the accounts noted above is of the Soma-sacrifice, and particularly of the construction of the Mahāvedi, in which the pandal called *sadas* is situated at the western portion of it.. The name *sadas* is explained as being due to the fact that the gods sat there in ancient times (the root is *sad*, 'to sit'), and hence it is that now the *brāhmaṇa*-s sit there.[3] The *brāhmaṇa*-s are the priests (Hotṛ, Brāhmaṇacchaṁśin, potṛ, Neṣṭṛ, Acchāvāka and Maitrāvaruṇa). The structutre of the *sadas* starts a bit away from the western boundary of the

3. Śatapatha Br. (Śat. Br.) III. 6.1.1

Mahāvedi. Exactly in the centre of this western boundary a peg is fixed, while two such pegs are fixed at the northern end and the southern end of the said boundary-line. These two ends mark the western corners of the Mahāvedi and are called 'buttocks' of the Mahāvedi, conceived as a woman.[4] From the central peg(called *antaḥpātīya śaṅku,* as it stands in between the Mahāvedi and the prācīna vaṁśa, which is the pandal for the usual arrangement of the Darśapūrṇamāsa altars), at six steps to the east, *but at one step to the south* of the central line (called pṛṣṭhyā) that would divide the Mahāvedi east-west, the *audumbarī* is fixed. This is according to one method (Śatapatha Br. III. 6. 1.3). In this method the peg at the centre of the western boundary-line (*antaḥpātīya śaṅku*) would not be exactly in front of the *audumbarī*. While, according to a variant method, the *audumbarī* has to be just on the central east-west line (called pṛṣṭhyā), and not one step aside towards the south.[5] This way, the *śaṅku* would be in front of the *audumbarī* (Taittirīya Sam. VI. 2. 10. 2-5 does not mention the southern stride see figure at the end). This positon at the very Vedic period would make it clear that, though generally the Vedic ritual was codified, differences arose; and they were numerous. The Puranic myth of the *audumbarī* pin-points the one relating to the post at the centre of the *sadas*. The *arthavāda* narration makes the myth of the type of the 'charter' as it is known in modern study of myths.[6] When, in this way, a real problem is set on the rail of a myth other folk-lorist details set in to support it, which follow patterns already known. Here the following patterns are seen:

I. (i) The pattern of the curse; and

(ii) Reconciliation.

In the first account, Sāvitrī curses the *brāhmṇas* and the goddesses as they did not wait for her to have arrived. This detail has a twofold significance:(i) The importance of the power of the Sāvitrī verse; and, at the same time, (ii) The glorification of the *audumbarī*, as she is seen as the strong resort. The first, relating to the Sāvitrī we leave away, as not being pertinent to the topic of the present study. The second is attested from various references in the Vedic literature. The Udumbara is associated with energy (cf. Śat. Br. III. 6. 1. 2 *urg vā-udumbaraḥ* Taitt. Sam. II. 1. 1. 6). This is clear from the fact that a staff made from this tree was to be constantly held by the initiate at the *Upanayana* and also by the person consecrated for a Vedic sacrifice.[7] At the *Rājsūya* the seat

4. Śat. Br. III. 5.1.11.
5. Eggeling, J., The Śatapatha Bāhmaṇa, Part II, SBE., Vol. 26, Motilal Banarsidass, Delhi, Re-print, 1988, p. 141, note 3, continues from p. 140.
6. See Dange, *Towards Understanding Hindu Myths,* Aryan Books International, New Delhi, 1995, p. 61 ff.
7. Dange, *Encyclopaedia* of P. B. and P. Vol. V, p. 1476.

(*āsandī*) and the cup made from Udumbara were used (Ait. Br. 37.1) and also a short branch of the same tree for mixing eight kinds of material (Ib.); also the king was to be sprinkled over on the head with the shoot of the Udumbara held over his head (Ib. 37.3 udumbaraśākhām antarādh-āyā-bhṣiñcati). Further it said that, in ancient times, sprinkling was done over the head with the branch of the Udumbara having moist leaves intervening (Ib. 38.3 *audumbaryārdraśākhayā sapalāśayā*).

The curse to the brāhmaṇas was that they would be displaced and would not get proper dwelling, while to the goddesses it was that they would get worship, as reconciliation, The reconciliation is, obviously, due to the implied presence of the *audumbarī*. The second account has it, that she was cursed by Nārada, and there was reconciliation. Here occurs another pattern.

II. (i) Nārada sings and curses; because,

(ii) The girl (anthropomorph of *audumbarī*) does not appreciate the tunes; and laughs.

Now, this pattern occurs at another place in the same Purāṇa, though the context is devoid of *audumbarī*. According to the account as it occurs there, Nārada chances to see a lute which was left by the goddess Sarasvatī. He takes it up and tries to play on it. As the strings of the lute released tunes from the touch of the fingers of Nārada, some *brāhmaṇa*-s heard them with the result that they swooned and fell on the ground. Nārada,who was no less surprised than he got afraid, at once resorted to Brahmā and narrated the event to him. Brahmā told him, that he had played the tunes in a wrong way; hence, they got confused, and that when the *brāhmaṇa*-s heard those defective tunes they swooned. He also explained that the *brāhmaṇa*-s were, in fact, the tunes themselves (Skanda P. VII. 1. 153. 15ff). Here there is the inversion of the account noted above. In the first, jeering at musical tunes, which probably have to be understood as sacred tunes of songs, is supposed to be a sin. In the second instance tunes even from musical instrument are said to be sacred; and, to mutilate them, knowingly or unknowingly, is a sin. The idea is that they are aspects of divine speech.[8] Though Nārada figures at both places, his status is reversed. Actually, he is not as important for the meaning of the two mythical accounts as the sacredness attached to the musical tunes. This motif of the sacredness of the musical (vocal or instrumental) tunes is exploited for the myth of the audumbarī.

---

8. See Dange, Sindhu S., *Aspects of Speech in the Vedic Ritual,* Aryan Books International, New Delhi, 1995, Ch. VIII, pp. 247-256.

The accounts of the *audumbarī* are solitary, for that matter. Though the references to the sacrifice would appear to relate to the mahāvedi and the sadas therein, there is hardly any place in the Purāṇa-s where the whole of the Soma sacrifice is described, or even referred to in some detail. This would indicate that the myths do not so mush extol the *audumbarī* at any Soma-sacrifice, but stress its importance wherever it is employed, using the Vedic context as support. This would be clear from its employment in the Sāvitrī episode with the very notion, developed in this period, that Sāvitrī and Gāyatrī are different mutually. For example, the gate at the inner shrine of a temple (dedicated to the sun-god) should have (the sculptured decoration of) an Udumbarabranch (Bhaviṣya P. Brahmakhaṇḍa 130.20 *śākhā tadvad udumbarī*), having two attendants, one each on either side. Beyond these, on either side, are enjoined to be shown the Śrīvṛkṣa (Bilva) with a cluster of birds on its branches and as a back-drop for it, is to be shown a mountain (Ib. 21-22; cf. śaila-Māṇgalya-vihagāḥ). Though in the treatises on Stāpatya (construction) there appears a (con-) fusion regarding *śākhā* and *udumbara* (*udumbarī*) and it is usual to understand śākhā as 'side-frame', the point is, how does one differentiate the Singular at one place and the Dual or Plural at another, for sākhā ? Further, śākhā is differentiated from udumbara(Matsya P. 254.43 where we have Pl. śākhāsu; for śākhā see above, with udumbarī). It also appears that the upper and lower frames at the threshold were called by the common name *udumbara*[9]. This would mean, that the term udumbara, or *audumbarī/udumbarī*, was used for various parts of the door, including the threshold; but not the panels.[10] The confusion is due to the lack of knowledge, that the source of the *audumbarī* is the Vedic ritual. However, it is seen that the wooden slab made out of the Udumbara was placed at the upper part of the frame of the door(cf. Matsya P. 254. 44 *udumbarottamāṅgañ ca*). In any case, devoid of the panels and a regular door, as such, the practice appears to have been to place an Udumbara-branch, or a post of the Udumbara tree at the entrance. This is supported by the fact that in some parts of India the threshold is called umbaraṭhā, or umbarā, which would indicate that the source of the term is in Udumbara. In the context of the construction of temples or dwellings the four trees to be planted in four quarters are: to the

---

9. Bhaṭṭa Utpala, quoted by Shastri, A.M., *India as seen in the Bṛhatsamhitā of Varāhmihira*, Motilal Banarsidass, Delhi, 1969, p. 377, *udumbarau śākhayor upary adhaḥ sthite Kāṣthe dehalī-nitālākhye.*

10. Shastri, Op.Cit., loc.cit."upper block(udumbara)"brackets his, read with Utpala, n 9; p. 298 'sill (udumbara)".

east the Nyagrodha (Vaṭa); to the south the Udumbara; to the west Aśvattha and, to the north the Palāśa(Skanda P. VII. 1. 23. 100-109;Matsya P. 255.20 has, respectively, Vaṭa (east); Udumbara (South); Pippala (west); and Plakṣa (north). Of all these trees Udumbara remained associated with the threshold even to-day. This speaks of the unique significance of the Udumbara, and of its branch, in the Hindu domestic (*gṛhya*) as also in the sacrificial (śrauta) tradition. In the domestic tradition, this tree (its slab, post or branch) is associated with the entrance of the house itself, as we have seen. In the Vedic sacrificial tradition, in the context of the Soma sacrifice and the Mahāvedi, the *Yūpa* (sacrificial pole) could be made from any of the prescribed trees (Bilva, Khadira, Udumbara etc.); but, for the post in the *sadas* there is no alternative to the *audumbarī*.

A probe regarding the nature of the *audumbarī* is necessary. It is usual to understand that it was a post.[11] However, the Puranic evidence does not strictly support this conjecture. In the Puranic descriptions, as noted above, it is associated with the frame of the door; but, here also, it would appear, there is no uniformity regarding its exact location. However, the detail from the Bhaviṣya P., where there is mention of the *śākhā* of the Udumbara; along with the Bilva tree (Śrīvṛkṣa). with the birds and the mountain, would indicate that the original idea in the *udumbarī śākhā* was not simply of a frame, but of a frame carved with the branches of the Udumbara. The mention of śaila (=*parvata*) in this case would explain the detail in the myth where the 'girl' udumbarī is said to be the daughter of Parvata, though he is said to be a *gandharva*. The myth, here, makes her a semi-divine, supra-mortal being. The curse results in her birth as a mortal; but, her deep knowledge of the structure of the altar at the Vedic sacrifice, again gives her the supra-mortal status, though not in the anthropomorph, but as a holy branch. This holy branch *udumbarī*-does not appear to have been a simple post, shorn of all its leaves, originally, even in the Vedic *sadas*. the *audumbarī* in the *sadas* is to be, from the visible portion above the pit in which it is fixed, of the height of the sacrificer; and, at the top, it is to have protrusion of the shape of the ear turned towards the east. But the indication in the ritual texts is unclear; it is that it had no leaves. Being at about the centre of the *sadas*, it symbolised the *axi mundi,* like the *yūpa* that stood at the centre of the eastern boundary of the Mahāvedi. In the temple-culture, it served at the

---

11. Eggeling, Op.Cit., loc. cit., at 2; Kane, P.V., History of Dharmaśāstra, Vol. II, part second Ed., Poona, 1947, p. 1155

same position, being placed as the *udumbara-frame* at the entrance to the *sanctum sanctorum*- - - with the leafy design, or without it. Reverting to the Vedic scene, one could say that, inspite of the absence of a clear mention to that effect, the *audumbarī* in the *sadas* was a leafy branch originally. There are two reasons for this hypothesis; (i) If the yūpa, as a masculus, was *bailvo Yūpaḥ*, or *Khādiro Yūpaḥ* (etc.). the *audumbarī* as a *femina* was *śākhā* (branch); and the common concept about the *śākhā* of a tree in the Veda is that it is leafy; (ii) the *udumbaraśākhā* used at the Rājasūya (referred to above) is prescribed to be endowed with moist leaves (Ait. Br. 38. 13, to be read with 37.3; Sāyana on 38.13 ārdrayā ārdra-patropetayā sākhayā).[12]

* * *

12. Even in the initial rite for collecting milk from the udder of the cows to prepare offering for the next morning, a leafy branch of the palāśa' or of the Samī tree figures (cf. Śat. Br. I.7. 1.1 Taittirīya sam. I. 1.1. 1). With it the calves are to be separated from the cows. It is a fresh branch with leaves. Later it is placed erect in the precincts of the sacrificial altar-area (*Vedi*) at a raised place, or on a wooden frame. It is not to fall down,or lost, and is invoked to protect the cattle of the sacrificer. It will be seen that it serves the same purpose as the *audumbarī* at the *sadas* (Vedic), or the *śākhā udumbarī* at the threshold and door of the *sanctum sanctorum* of the temple in the later period.

Mahāvedi and the Audumbarī

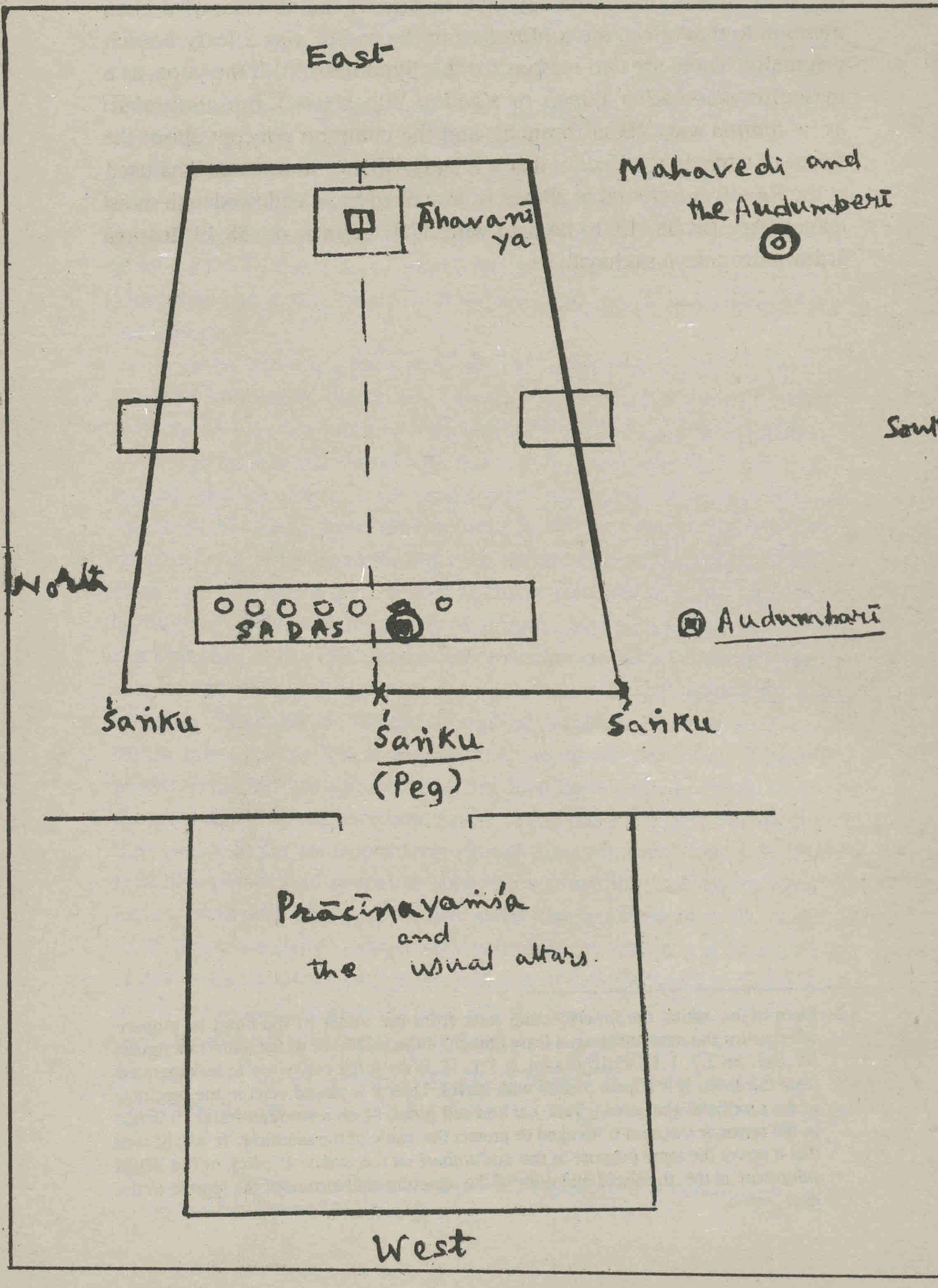

IN SEARCH OF THE RELATION BETWEEN ITIHĀSA AND PURĀṆA

By

MANABENDU BANERJEE

[अत्र लेखकेन पुराणेतिहासयोर्लक्षणं स्वरूपं च विनिर्दिश्य तयोः यथार्थ-स्वरूपविषये विवेचनं कृतम् । वैदिकसाहित्ये तदुत्तरवर्तिसाहित्ये च पुराणेतिहासयोः प्राचुर्येणोल्लेखः प्राप्यते । केचनाचार्यास्तयोः स्वरूपविषयेऽप्रि विवेचनं कृतवन्तः । अत्र इदमपि विद्वद्भिरूहितं यतं इतिहासपुराणनाम्ना कोऽपि ग्रन्थोऽपि आसीत् । किन्त्विदं प्रमाणकोटिं न भजते । अत्र लेखकेन प्राचीनमतोल्लेखपूर्वकं तयोः स्वरूपविषये विवेचनं प्रस्तुतम् ।]

The Purāṇas form an important division of the post-Vedic Sanskrit literature. Our Knowledge about historical, geographical, social and religious aspects of ancient India is to be ameliorated, to a great extent, by the extensive Purāṇic texts. To ascertain the definite date and position of the Purāṇas, in the long and divergent history of Indian literature, is not quite easy because of heterogeneous character of the Purāṇic contents and paucity of real historical records supporting the Purāṇic events. No satisfactory chronology of the extant Purāṇas has yet been prepared.

The word 'Purāṇa' signifies 'old traditional story' *(purāṇam-ākhyānam)* and in older literature such as in the Brāhmaṇas, Upaniṣads and old Buddhist texts it is generally mentioned along with the term *itihāsa* (i. e. epic compositions). The derivative meaning of the term *'purāṇa'* [1] is 'a thing or event of the past, an ancient tale or legend, old traditional

---

1. The term '*purāṇa*' is derived from the indeclinable *purā* with the affix tyu. The rule – *sāyāṁciraṁprahṇeprage'vyayabhyaṣṭyuṭyulau tuṭ ca* (Pāṇini 4. 3. 23) prescribes the augment tuṭ after *sāyam, ciram,* etc. and indeclinables expressing time when they are followed by the affixes ṭyu and ṭyul. cf. Dīkṣita– *sāyam ityādibhyaścaturbhyo' vyayebhyaśca kālavācibhyaṣṭu-ṣṭulau stastayostuṭaṁ ca.* Hence the real form should be *purātana*. But Pāṇini himself uses the word *purāṇa* in more than one occasion, such as, *purāṇaprokteṣu brāhmaṇakalpeṣu* (Pā. 4. 3. 105) and (pā. 2. 1. 49). So the word *Purāṇa* is formed by *nipātana*. Sāyaṇa on RV. I. 92. 10 says– *puretyasmād avyayāt sāyaṁciraṁprahṇa ityādinā bhavārthe ṭyupratyaḥ purāṇaprokteṣu brāhmaṇakalpeṣu iti nipātanāt ṭud abhavaḥ* The Vāyu purāṇa derives the word from *purā* with the root *an* (to breathe or live) and therefore the term literally means "that which lives in the past or that which breathes ancient times". cf. *yasmāt purā hyanatīdaṁ purāṇaṁ tena tatsmṛtam/* (Vāyu. I. 203).

history'[2] Some words bearing similar meaning as of *purāṇa*, are *pratana, pratna, purātana,* etc. cf. *purāṇa-pratanaṁ pratna-purātana-cirantanāḥ* (Amarakośa). Among these words, *purāṇa* was selected by merely writers to indicate a significant branch of learning or literature.

Itihāsa, the word associated to *purāṇa* may be derived from *iti-ha* ('traditional instruction') ās (to remain) with the affix *ghañ* [3] The meaning of *itihāsa,* according to H. H. Wilson's Sanskrit-English Dictionary, is "History, traditional accounts of former events, heroic history as the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa". In Yāska's Nirukta[4] as well as in the *Purāṇas,* [5] the term *itihāsa* appears in the sense of factual story. The Amarakośa defines *itihāsa* as *itihāsaḥ purāvṛttaḥ*. But according to a popular *śloka, itihāsa* contains many more things than the *purāvṛtta.*[6] The term *purāvṛtta* denotes the incidents that occurred in former times of long past. So both the words *purāṇa* and *ittihāsa* apparently bear almost the same intention. Due to the similarity in their meaning it appears that the two words have been combined as *itihāsa-purāṇa* (which is probably a *Dvandva*-compound) and also that the word *Itihāsa*[7] along with *Purāṇa* has been repeatedly mentioned in the later Vedic texts.

The Atharvaveda is perhaps, the earliest text where both the terms *itihāsa* and *purāṇa* occur together.[8] To ascribe an eternal value to the Itihāsa-s and the purāṇas and to account for their sacred character, the ancient sages frequently endeavoured to associate them with the Vedas and proclaimed that they should be regarded as the Firth Veda. The Śatapatha Brāhmaṇa, in one place, contains the compound form of *itihāsa-purāṇa*[9] and elsewhere the terms, *itihāsa* and *purāṇa* are

2. Monier Williams Sanskrit-English Dictionary.
3. Durgācarya in his Comm. on *Nirukta,* 2. 3. 1. says *nidānabhūtaḥ 'iti ha evam āsīt' iti ya ucyate sa itihāsaḥ.*
4. cf. *tatra itihāsaṁ pracakṣatepo Devāpiścārṣṭiṣeṇaḥ Śāntanuśca kaūravyau bhrātarau babhūvatuḥ* Nir. 2. 3. 1. and. *tatra itihāsam ācakṣate viśvāmitraḥ ṛṣiḥ sudāsah. praijavanasya purohito babhūva* Nir. 2. 7. 2.
5. *atrāpyudāharantīmaṁ itihāsaṁ purātanam* Matsya purāṇa, Ch. 72.
6. *dharmārthakāmamokṣāṇām upadeśasamanvitam purāvṛttakathāyuktam itihāsaṁ pracakṣate*
7. *itihāsa* should not be confused with *itīvṛtta* which means 'occurrence of an actual event.' *itihāsa,* on the other hand, bears the sense of historical incidents known from some traditional source.
8. *sa vṛhatīṁ diśam anuvyacalat taṁ itihāsaśca purāṇañca gāthāśca nārāśaṁsīścān-uvyacalan/itihāsasya ca vai sapurāṇasya gāthānāñca nārāśaṁsīnāñca priyaṁ dhāma bhavati ya evaṁ veda XV. 6. 10-12.*
9. *Vākovākyam itihāsapurāṇaṁ gāthā nārāśaṁsītyaharahaḥ svādhyāyam adhīte.* XI. 5. 6. 8.

separately used with the designation of *Veda* [10] The Chāndogya Upaniṣad also declares that *itihāsa* with *purāṇa* makes up the Fifth Veda. [11] In the same Upaniṣad, the Itihāsa-s and Purāṇas are placed immediately after the Atharvaveda to which they are said to be closely connected. It states that the magic songs in the Atharvaveda are related to the *Itihāsa* and *purāṇa* just as the bees are to the flowers. [12] Kauṭilya in his *Arthaśāstra* maintains that the Atharvaveda along with the *trayī* form the complete Vedas. [13] Kauṭilya does not differentiate *Itihāsa* and *purāṇa* and the former accordingly includes *Purāṇa, Itivṛtta, Ākhyāyikā, Dharmaśāstra, Arthaśāstra,* etc. [14]

All these references apparently communicate that there existed, allied to the Vedic Saṁhitās, one or several collections of Itihāsas and Purāṇas. But there is no evidence, however, that in the Vedic period they existed in the form of 'books'. Scholars like Geldner conjecture that a single work by the name *Itihāsaveda* or *Itihāsapurāṇa* existed in early period. [15] This hypothetical view appears to have no real basis so far, for in any early Indian text there is no mention of such work. *Itihāsa* and *Purāṇa* referred to in the ancient literature seem to indicate that they were originally allied sections of the Vedic literature and they consisted of myths and legends of gods, demons, ṛṣis, etc. According to Yāska, *Itihāsa* is a part of Vedic literature. [16] and he further says that while the *aitihāsikas* are merely people who interpret legends, [17] others deal with the myths. The Gopatha Brahmana states that *Itihāsa* and *Purāṇa* along with the *kalpas, Brāhmaṇas. Upaniṣads.* etc. form the constituent parts of the Vedic literature. [18] In the Vājasaneyi Brāhmaṇopaniṣad, *Itihāsa* and *Purāṇa* have been treated as allied to the four Vedas. [19] From all these references, it transpires that in that remote period the so-called *Itihāsaveda* and

10. *itihāśca vedaḥ* III. 4. 3. 12. *purāṇaṁ vedaḥ* XIII. 4. 3. 13.
11. *sa hovāca* ········ itihāsaṁ purāṇaṁ vedānāṁ vedam VII. 1.2.
12. *atharvāvṅgirasa eva madhukṛta itihāsapurāṇaṁ puṣpam* CH. UP. III. 4. 1.
13. *sāmargyajurvedastrayastrayī atharvavedatihāsavedau ca vedah.* ed. R. G. Basak. Calcutta, 1964. P. 5.
14. *purāṇam itivrttam ākhyāyikodāharaṇaṁ dharmaśāstram arthaśāstraṁ cetitihāsaḥ.* p. 7 (R. G. Basak's edition).
15. Macdonell and Keith Vedic Index, Vol. I. Delhi, 1967, p. 7.
16. cf. *tatra brahmetihāsamiśram ṛmiśraṁ gāthāmiśraṁ bhavati.*- Nirukta, IV. 6 (Bombay edition, 1847 Śaka).
17. *cf. tat ko Vṛtraḥ? megha iti nairuktāḥ//tvaṣtro sura ityaitihāsikāḥ/Nirukta,* II. 16. The word *'Vṛtraḥ* has been explained in various ways by our Acāryas; the Aitihāsikas identify him with the legendary demon *Tvāṣṭra.*
18. *evam ime vedā nirmitāḥ sakalpāḥ sarahasyāḥ sabrāhmaṇāḥ sopaniṣatkāḥ sānvayākhyātāḥ sapurāṇāḥ sasvarāḥ sasaṁskārāḥ/etc etc.*-

Gop. Brah., I. 10.

19. *asya mahato bhūtasya niḥśvasitam etad yadṛgvedo yajurvedaḥ sāmavedo' tharvāṅgirasaḥ ithāsaḥ purāṇam*

Purāṇaveda did not exist as a separate section of literature, but it is better to interpret them as a branch of learning, affiliated to the vast Vedic literature, consisting of legends, stories, etc. The theory of *pañcama Veda,* used perhaps, for the purpose of elevating the position of the historic and Purāṇic branch of learning to the status of the Veda, should not be taken seriously and the expression (pañcama veda) should be considered eulogistic rather than literal.[20] In reality, the Purāṇas as a separate division of literature must have originated in the later Vedic period.

The Vaiṣṇava view, in this respect, may be taken note of . The great Vaiṣṇavite philosopher and theologist Jīva Goswāmī holds a steadfast attitude to equate the status of the *Itihāsa* and *Purāṇa* with that of the Veda and he further maintains that of the *Itihāsa* and *Purāṇa,* the latter is much glorious.[21] On the evidence of the Nāradīya purāṇa, Jīva Goswāmī is of the view that *Purāṇa* is so called as it fulfils the sense of and comprises the whole body of the Veda.[22] This exalted glorification of the Purāṇa in general is evidently in respect to the Vaiṣṇavite Purāṇas among which the Bhāgavata Purāṇa is held superior to all (śrībhāgavatamataṁ tu sarvamatānām adhīśarūpam iti Tattvasandarbha, p. 51. para-24) and for this reason Jīva Goswāmī in his six *Sandarbhas* attempts to draw out the import of the Bhāgavata Purāṇa *(tasmād evam api śrībhāgavatasyaiva sarvādhikyam*–Tattva, p. 54, para 26). The Bhāgavata Purāṇa itself regards the *Itihāsa* and *Purāṇa* as the Fifth Veda[23].

It has been already notified that in the early texts, the *Itihāsa* and *Purāṇa* are almost always found juxtaposed and a clear differentiation between the two has not yet been reached at. There were, however, sometimes ventures to distinguish one from the other, but to no satisfactory result. Even an eminent commentator like Sāyaṇa gives ambiguous definitions while explaining these two terms. In his commentary on the Śatapatha Brāhmaṇa, (on XI. 5.6.8) he tries to define *itihāsa* as collection of cosmological myths or accounts such as 'the

---

20. The works like *Āyurveda, Dhanurveda*, etc. may be remembered in this connection.

21. *Vedaśabdenātra purāṇādidvayam api gṛhyate /*
tad evam itihāsapurāṇacicāra eva śreyāh iti siddham/
tatrāpi purāṇasyaiva garimā dṛśyate/
(Tattvasandarbha, ed. by S. Goswami, Jadavpur University, 1967, p. 25).

22. *Vedārthād adhikaṁ manye purāṇārtsham varānane*
vedā niṣṭhāḥ sarve purāṇe nātra saṁsāyaḥ
(Ibid., p. 26, para 16)

23. *itihāsapurāṇāni pañcamaṁ vedam īśvaraḥ /*
sarvebhya eva vaktrebhyaḥ sasṛje sarvadarśanaḥ /
(3rd Skandha, 12. 39).

universe at its conception was nothing but water'; [24]the *Purāṇa*, on the other hand is elucidated as containing the stories of old times, such as, the story of Purūravas and Urvaśī.[25] But in the Introduction to the Ṛgveda, Sāyaṇa has dealt with these two words in a different way, thus leaving one in confusion and perplexity to determine which of these definitions is to be accepted.[26] During the time of Patañjali, the *Itihāsa* and *Purāṇa* were regarded as two distinguished branches of Sanskrit literature[27]. Kaiyaṭa in his Pradīpa commentary on the Mahābhāṣya defines *Itihāsa* as the incidents occurred past (*pūrvacaritasaṁkīrtanam itihāsaḥ*) and *Purāṇa* as the *elucidation of the lineage of ancient sages, kings etc.* (*vaṁśādyanukīrtanam purāṇam*). But in practical cases this differentiation lacks perfection, for, in the extant Purāṇic literature the elements of *Itihāsa*, as indicated by Kaiyaṭa, are not difficult to trace out. The author of the Matsya Purāṇa has taken notice of this fact and says that the *Itihāsas* or historical components are to be found in the Purāṇas[28] also. Monier Williams, while dwelling on these two types of works, states that[29] the purāṇas "must not, however, be confounded with the Itihāsas, which are properly the histories of heroic men, not gods, though these were afterwards deified" and the Purāṇas are properly "the history of the gods themselves". This differential-line also tends to become inadequate, firstly, due to the paucity of any literary work containing true historical or factual element and, secondly, for the very reason that the analysis of any of the important Purāṇas reveals that the dyansties of ancient kings and their heroic deeds have also sometimes been traced therein.[30]

---

24. *apo ha vā idam agre salilam evāsītyādikam sṛṣṭipratipādakaṁ brāhmaṇam itihāsaḥ* /– (The Śatapatha Brāhmaṇa, ed. by A. Weber, Varanasi, 1964, p. 893).
25. urvaśyapsarāḥ purūravasam aiḍaṁ Cakāma ityadīni purātanapuruṣa-vṛttāntapratipāda KĀNI PURĀṆAM– (IBID., p. 893).
26. *deevāsurāḥ samyattā āsan ityādaya itihāsāh*
idaṁ vā agre naiva kiñcanāsīt ityādikaṁ jagataḥ
prāgavasthām upakramya sargapratipādakaṁ vākyajātam purāṇam
(Vedabhāsyabhumikāsamgraha, ed. by Baladeva Upadhyaya, Varanasi, 1958, p. 37).
27. *vākovākyam itihāsaḥ purāṇaṁ vaidyakam iti etāvān śabdasya prayogaviṣayaḥ*– (Mahābhāṣya, ed. by Kielhorn, Poona, 1962, p.9).
28. *purāṇeṣvitihāso 'yaṁ paṭhyate vedabāidbhih*/–Matsya P., Ch.58. 4.
29. *Indian Wisdom*, Varanasi, 1963, p. 490.
30. In this connection it may be added that in spite of inclusion of various legends, the Purāṇas have always no true historical value. In fact, the whole course of Sanskrit literature is characterised by the lack of genuine historical sense. 'Non-statement of facts' and 'want of chronology' are the two principal factors behind the Purāṇas' failure of acquiring the status of actual history. In reality, the Purāṇic literature as well as the so-called historical work of ancient India "only knows and records that portion which interferes immediately with material events coming within the purview of its selected subjects."-A.P. Banerji Sastri

An attempt at making the real distinction between the *Itihāsa* and *Purāṇa* is therefore, bound to reach a controversial conclusion. It seems, however, that in the earlier periods, the word *'Purāṇa'* contained the sense of both 'ancient lore' and 'traditional history'; any ancient lore or old story, whether fanciful or actual, was termed *'Purāṇa'*. Later on, an apparent distinction seems to be emerged between 'a mythical or imaginary story' and 'a factual or historical story', the former being known as *'Purāṇa'* and the latter *'Itihāsa'*.Because of a lot of affinities in their contents, *Itihāsa* and *Purāṇa* are used together as *Itihāsa-Purāṇa* in the passages of the Atharvaveda and the Brāhmaṇas. When, in the old Vedic literature, the word 'Purāṇa' is separately used, it bears the sense of both *'Purāṇa'* (an old myth or imaginary story) and *'Itihāsa'* (a factual story); but in the same place the word *'Itihāsa'* is not found always to be used to signify both the senses. Hence, in that remote period, the term *'Purāṇa'* was of a wider appellation including both the senses of *Purāṇa* and *Itihāsa*. It may be noted here that the *Yājñavalkyasmṛti* mentions only *Purāṇa*, and not *Itihās*, as one of the fourteen sthānas (sources) of *dharma*.[31] Similarly, the Viṣṇu Purāṇa mentions Purāṇa, including therein both 'Purāṇa' and 'Itihāsa' among the fourteen (or eighteen) *Vidyās*.[32] Thus there evolved apparently three stages of the mutual relation of the *Purāṇa* and the *Itihāsa*, viz., Purāṇa included *Itihāsa* also, *Purāṇa* and *Itihasa* were separate types of works, and *Itihāsa* included Purāṇa as is evidenced in the Arthaśāstra of Kauṭilya. But afterwards, the Purāṇas came to be regarded as a special type of literature and looked upon as encyclopaedic works; all the subjects of human interest were included in them and for this reason they generated a great deal of interest in the mind of general people, and scholars were drawn into them by their miscellaneous subject-matter.

According to the authors of the prominent Purāṇas, every Purāṇa should deal with the pañcalakṣaṇa i.e. five topics,[33] namely, creation,

---

-Ancient Indian Historical Tradition-Jour. of Bombay Branch of Oriental Research Society, Vol. XIII, Part I, 1927, p. 63.

31. *Purāṇanyāyamīmāṁsādharmaśāstrāṅgamiśritāh,*
vedāḥ sthānāni vidyānāṁ dharmasya ca caturdaśa.(Yājñ.,1.3)
and also – *yato vedāḥ purānāni vidyopaniṣadas tathā,*
ślokāḥ sūtraṇi bhāṣyāṇi yacca Kiñcana vāṅmayam,
(Yājñ.; III. 189).

32. aṅgāni caturo vedā mīmāṁsā nyāyavistaraḥ,
purāṇaṁ dharmaśāstrañca vidyā hyetāścaturdaśa, (Visṇu P., III. 6. 28).

33. *Sargaśca pratisargaśca vaṁśo manvantarāṇi ca,*
vaṁśānucaritaṁ ceti purāṇaṁ pañcalakṣaṇam,
(Vāyu Purāṇa, IV. 10; cf. Viṣṇu Purāṇa, VI. 8. 2.).

destruction, re-creation, genealogy of the gods and ṛṣis, periods of the Manus and history of royal dynasties. But none of the existing Purāṇas does accept this scheme as an ideal one and the five topics form only the general contents of the Purāṇas. In fact almost all the Purāṇas contain much more than what is prescribed in the *pancalakṣaṇa*, while some Purāṇas only touch upon these subjects, and deal with quite different topics. It appears that the Purāṇas originally conformed to the said definition, but subsequent additions and alterations eked out scope of the definition to such an extent that the "Pañcalakṣaṇa became more a theory than an actual fact."[34]

Some scholars[35] are of the opinion that the Purāṇas, which in preliminary stage were in floating condition, took literary shape during the rule of the Guptas in the period under 4th and 6th centuries A.D. and afterwards they probably underwent more or less modification. But to confine the period of arrangement of the huge number of Purāṇas within two ro three centuries is not quite reasonable. It has been shown by some scholars that of the eighteen Mahāpurāṇas as well as of eighteen Upapurāṇas, the Vāyu, Matsys, Mārkaṇḍeyea, Viṣṇu and Viṣṇudharmottara or at least several of their chapters came to be finally shaped during the rule of the Guptas. Also in the period after the erosion of the Gupta glory, the Purāṇas increased in their size with interpolations. The geographical as well as dynastic lists have been, at intervals, moderated and brought up to date, for, the foreign invaders of different periods are seen to have been occasionally referred to in the Purāṇas. Thus we can trace in the Purāṇas the lists of the invaders ranging from the Yavanas, Śakas and Pahlavas who came into India in the 2nd and 1st centuries B.C. to the Hūṇa chiefs who began to molest the peace under the Gupta rule from the end of the fifth century A. D.

* * *

34. V.R.R. Dikshitar -"The Purāṇas - A Study", Indian Historical Quarterly, Vol. VIII, 1932, p. 751.
35. Pargiter - Jour. of Royal Asiatic Society, 1912, p. 248; Keith - Ibid., 1914, p. 740; Ibid., 1915, p. 331.

RECONCILIATION OF SIDDHĀNTAJYOTIṢA AND PAURĀṆIKAJYOTIṢA

By

N. GANGADHARA

[पुराणेषु ज्योतिश्शास्त्रसंबद्धप्रकरणेषु भूमेराकाशस्य च परिमाणविषये चन्द्रशृङ्गोन्नतिविषये च विवरणं प्राप्यते । इदं दृश्यते यदिदं विवरणं सूर्यसिद्धान्तादि-ज्योतिश्शास्त्र-ग्रन्थानां विवरणेन न भजते साम्यम् । इदं प्रतीयते यत् ज्योतिश्शास्त्रविज्ञानां प्राचीनाचार्याणां दृष्टिरपि एषु वैषम्यभाजेषु विवरणेषु जाता । अतस्तैः अस्य समाधानस्य प्रयासो विहितः । एतादृशग्रन्थेषु नीलकण्ठचतुर्धरकृतं सौरपौराणिकमतसमर्थनस्म्, दामोदरकृतः गोलादेशः, अनन्तदेवगुर्जरकृतः भुवनकोशः इत्यादिग्रन्थाः प्राप्यन्ते । एतादशग्रन्थानां विवेचनं क्रमेण विद्वान् लेखक उपक्रमते । अस्मिन् निबेन्धे सौरपौराणिक-मतसमर्थनग्रन्थस्य परिचयः प्रदत्तः ।]

We find in the *Purāṇas* certain view-points relating to the extent of the sky and the earth and the elevation of the horn of the moon etc. in the section devoted to *jyotiṣa* differing from those expressed in the standard *jyotiṣa* treatises such as the *Sūryasiddhānta.* This has attracted the attention of ancient writers conversant with these different branches of learning. We notice from the catalogue of manuscripts some titles suggestive of the attempts made by these scholars to reconciliate the views expressed in the Purāṇas. We come across titles such as Saurapaurāṇikamatasamarthana[1] ascribed to Nīlakaṇṭha Caturdhara, Golādesa[2] (or Goloddeśa[3]) ascribed to Dāmodara, Bhuvanakośa[4] ascribed to Gurjara Ananta, Bhāgavatajyotiṣśātrayorbhūgolakhagola-virodhaparihāra,[5] Bhūgolaviṣaya,[6] Bhūgolanirṇaya,[7] Bhūgola-pramāṇa[8] etc. Among these some of them are noticed in handlists from

---

1. BBRAS. 298. I 0.2885. RASB. IV. 3094. The abbreviations are as given in the New Catalogus Catalogorum.
2. Des. Cat. Of mss. in the Sarasvati Bhavan Library, (Sampurnanand) Varanaseya Sanskrit University Volume IX. 35225; Brhatsucipattra Catalogue Pt. I. nos. 1167 and 316, Katmandu.
3. Noticed in the Nepal I. p165 and II. p. 187.
4. BORI. 712 of 1883-84.
5. Peters. IV. 36.
6. MT. 4798.
7. MD. 13465. 13466 (both with C.).
8. MD. 15977.

which we do not get any information about the nature of the works or about their authors. I am collecting transcripts of other works. I intend dealing with them serially in the Purana Bulletin. In this issue I intend describing details of Saurapaurāṇikamatasamarthana.

This work is in metrical form cosisting of eighteen verses composed in the Śikhariṇī metre accompanied by anonymous commentary. There are three manuscripts of the work, containing the text as well as its commentary. A critical edition of the text and its commentary together with an English translation will be presented in due course. One of the manuscripts of this work has been noticed under the title Bhuvanakośa (RASB IV. 3094). It is probably due to the opening lines of the commentary which read पौराणिकज्योतिषिकमतयोर्भुवनकोशे विरोधसमाधानं वक्तुं प्रतिजानीते । The readings in all the three manuscripts of the work are identical.

The author and his other works:

Nīlakaṇṭha Caturdhara, the author of this work, is the same as the well-known commentator of the Mahābhārata and flourished in the 17th century. He was the eldest son of Govinda Caturdhara and Phullāmbikā and belonged to the Gautama gotra. He was a native of the Kūrparagrāma on the banks of the river Godāvarī. The place has been identified as the modern Konpar, to the west of the river Godāvarī, near the temples of Śukreśvara and Kaceśvara in Maharashtra. He is known to have composed the following works:

- C. Gaṇapatibhāvadīpikā on Gaṇeśagītā.[9] Ptd.
- C. Mantraśārīraka on Brahmasūtras. [10]
- C. Rahasyaprakāśikā on Mantrakāśīkhaṇḍa,[11] on mantras pertaining to tīrthas and deities at Kāśī.
- C. on Mantrabhāgavata.[12]
- C Mantrarahsyaprakāśa on Mantrarāmāyaṇa. [13]
- C. Mantraśārīraka probably same as the C. on Brahmasūtra. [14]
- C. Bhāratabhāvadīpikā on Mahābhārata. [15]
- C. on Ratnatrayaparīkṣā. [16]

9. Ānandāśrama 52.
10. PUL. II. p. 50 (2 mss.)
11. RASB. II. 181
12. Adyar II. p. 196b. Baroda 13034. BORI. D. IX. ii.731.
13. Hpr. III. 216. IO. 1798. Mysore D. I. 567. RASB. II. 179-80.
14. K. 126.
15. IO. 3198-3223. 3229. 6491-93.
16. BORI. 585 of 1886-92. BORI. D. IX. ii 812. Weber 406 (Santsujātīya).

- C. on Rudrasārasaṇgraha.[17]
- Vidhurādhānavicāra. śr. pr.[18]
- Vedāntakataka.[19]
- C. on Śivatāṇḍavatantra.[20]
- Saṭtantrīsāra.[21]
- C. on Harivaṁśa.[22]

He is stated to have migrated to Vārāṇasī later on.[23]

One of his works, *Rudramīmāṁsā*, a commentary on the *Rudrasārasaṅgraha,* which investigates the meaning of *Kṛṣṇa Yajurveda* Kāṇḍa 4 Praśna 5, has a verse at the end mentioning the names of his teachers in the different branches of learning as well as the subjects taught by them. It appears that none of his other works gives a complete list of all these names. he learned the *Vedas* from Gopāla, religious instruction relating to the worship of Dakṣiṇāmūrti from Śiva, the *Vedānta* from Lakṣmaṇārya, the rules governing the performance of sacrificial rites from Tīrthanārāyaṇa, dialectics from Dhīreśa, *Yoga* from Polagaṇgādhara and *Śrauta* from Cintāmaṇi. He mentions one Uttamaślokatīrtha also as a teacher. We do not find any other reference to these teachers. He professes himself to be proficient in grammar, *mīmāṁsā* and dialectics.

A brief summary of the contents of the work:

The author makes obeisance to the sage Kṛṣṇa Dvaipāyana in the opening verse of the work and resolves to reconcile the difference in the view- points relating to the extent of the sky and the earth and the elevation of the horn of the moon as expressed in the *Paurāṇikajyotiṣa* with those of the *Siddhāntajyotiṣa* without doing harm to the views of the former. The subsequent two verses point out the difference in the views relating to the extent of the earth and reconcile the different views. Similarly he points out the difference in views relating to the breadth of Bhāratavarṣa and explains the same in the subsequent two verses. The location of the stars between the earth and the firmament, the term viṣuvat (vernal and autumnal equinoxes) and the relative positions of the planets are described subsequently. The pole-star is pointed out as the main support of the solar

17. MT. 2070. Ujjain Latest Additions 452. Viśvabharati 1743.
18. Baroda 10592(d).
19. Baroda 12235. BORI. 348 of 1899-1915. IO. 2401. 2402.
20. RASB. VIII. A. 5968.
21. Hall p. 165. K. 250.
22. Skt. Coll. Ben. 1897-1901, p. 37 (no. 118).
23. See NCC X. p. 171 and P. K. Gode, Studies in Indian Literary History II. pp. 476 ff and III. p. 53; Hall's Bibliography p. 154.

bodies. The apparent movement of the galaxy is explained in the subsequent verse. The author then explains the reason for the elongation and diminution of the day and night in the different seasons. The subsequent verses point out how the pole-star governs the movment of the Sun and causes the change in the duration of the day. Then the occurrence of the Solar and Lunar eclipses is explained and the phases of the moon are accounted for. The next verse states that although the Siddhāntins follow the views of the Paurāṇikas, they conceive the earth as a globe and the galaxy as a cage for the purpose of calculations. In the last two verses he points out the difficulty in accepting the views of the Siddhāntins and concludes that the views of the Paurāṇikas alone hold good, whereas the views of the Siddhāntins are only for the sake of calculation.

Although the author resolves to reconcile the two views, we find him upholding the Paurāṇikas' view. From the list of his works already cited we find that this is the only work of this author on this subject. There are no indications to decide whether this is an independent work or forms part of a bigger work. We have to surmise that this is a short tract from the statement that the *Prakaraṇa* dealing with the reconciliation of the views of the *Siddhānta* and the *Purāṇas* has ended. [24]

We do not find any information about the commentator. He quotes passages from the *Viṣṇuprāṇa, Matsyapurāṇa, Bhāgavatapurāṇa* and the *Mahābhārata* in support of the statements made by Nīlakaṇṭha.

* * *

---

24. Varanaseya Sanskrit University Library.

Obituary

DR. RAM SHANKAR BHATTACHARYA

Dr. Ram Shankar Bhattacharya an eminent Sanskrit scholar breathed his last in Kashi on June 5, 1996.

Dr. Bhattacharya was a renowned authority on Sanskrit Grammar, Philosophy and Purāṇa-Itihāsa, but his knowledge about other branches of Sanskrit studies was also deep and broad. He had equal command over the four languages Hindi, Bengali, Sanskrit and English and he contributed scholarly essays on various topics in all these languages. By his death a vacuum has been created in the field of scholarship in all these areas. Dr. Ram Shankar Bhattacharya was born in a renowned family of Sanskrit scholars. His grand father Sri Raja Ram Bhattacharya was a famous grammarian of Bengal. Dr. Bhattacharya's father was Sri Pasupati Bhattacharya.

Dr. Bhattacharya had studied Sanskrit Grammar in the classical tradition from Gurus. For the deep study and training in research methodology in Sāṅkhya philosophy he studied under a distinguished scholar staying during the course of his studies in Kāpila Maṭha in Bengal. His deep knowledge in other aspects of Sanskrit studies were acquired through self-study. His early studies were carried out in Lucknow but his higher studies were performed in Varanasi in association with celebrated scholars. He was initiated into research through his association with eminent authorities e. g. Maha Mahopadhyaya Pt. Gopinath Kaviraj, Professor Vasudeo Sharan Agrawal and Dr. Mangal Deva Shastri.

Dr. Bhattarcharya joined the All India Kashiraja Trust soon after its inception as a Research Assistant in its Purāṇa Department. He started the collection of topics described and discussed in the the Mahāpurāṇas and published Subjuect Indices of the Vāmana and Kūrma Purāṇas, He earned the Ph. D. Degree of the Agra University under the supervision of Dr. Mangal Deva Shastri on the subject matters pertaining to the Veda in the Purāṇas. His thesis was published as a monoghaph by the Hindi Sahitya Sammelan.

Aften serving the All India Kashiraja Trust for some years Dr. Bhattacharya joind the Varanaseya Sanskrit University as a Research Assistant. In addition to his research, he also taught Sanskrit language to foreign students. He resigned from the service of the Sanskrit University after a few years and took up study, research and writing as an independent person. He worked as a post Doctoral Fellow of the Divinity

college of the Harward University, U.S.A. during 1970. Since 1973. Dr. Bhattacharya was associated with the Encyclopedia of Indian philosophy published by the Princeton University. He was a prolific contributor to this Encyclopedia. He authored many books and the number of his articles written in Hindi, English, Sanskrit and Bengali would be several hundreds.

He was assigned the responsibility of editing the Journal Purāṇa after the death of Sri Anand Swarup Gupta and looked after this work till the last moments of his life. In addition to editing, each issue, also contained at least one essay authored by Him. During the last days of his life he made the Theosophical Society as his place of residence and also looked after the societies library as its president, 'Dr. Bhattacharya was honoured widely for his erudition. The U.P. Sanskrit Academy honoured him with its special prize of Rs 25,000/-. Most of the research journals of the India dealing with oriental learning published his research articles.

In addition to being a scholar of repute, Dr. Bhattacharya was a forthright and self respecting person, He was not willing to tolerate any thing which was contrary to his selfesteem. This was the reason for his not serving for long in any service. This required him to face financial uncertainty and insecurity all the life but he did not compromise with his principles. He was capable of detecting errors and inconsistencies even in the works of the greatest of scholars and he would not desist from referring critically to these lapses.

In Dr. Bhattacharyas death the field of Sanskrit and oriental studies in general and of grammar, philosophy and Puranic history in particular, have lost a great protagonist. This void will be difficult to fill. The Purāṇa Department of the All-India Kashiraj Trust, with which he was associated since its very inception will specially feel his absence.

Dr. Bhattacharya has written a large number of books. Some of his works are as follows :

1. योगसूत्र की भूमिका 2. पाणिनीय व्याकरण का अनुशीलन, 3. पुराणगत वेदविषयक सामग्रीका समीक्षात्मक अध्ययन, 4. इतिहासपुराण का अनुशीलन 5. निद्रा या सुषुप्ति 6. तन्मात्र तथा विश्व का मनोमय मूल.

· The number books edited by him is still larger. Some of them are as follows,

1. सांख्यतत्त्वकौमुदी, 2. क्षीरतरङ्गिणी 3. पातञ्जलयोगदर्शनम् 4. योगसूत्र 5. सांख्यसूत्र 6. सांख्यसार 7. योगसारावली, 8. त्रिकाण्डकोष, 9. गरुड पुराण, 10 कूर्मपुराण etc.

May his soul rest in peace.

–**Ganga Sagar Rai.**

ACTIVITIES OF THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

(July 1996-December 1996)

GARUḌA PURĀṆA WORK

During the period the printing of the critical edition continued. First twenty chapters of the *Guruḍa Purāṇa* are composed and proof of it is being corrected. Further chapters are ready for press. Work on appendices of the critical edition is also in progress.

WORK ON UNPUBLISHED PURĀṆA MANUSCRIPTS

The work of critically editing the Vāsiṣṭha Linga Purāṇa is completed. This edition is based on three manuscripts of the text preserved in the Saraswati Bhandar Library of Maharaja Benares. First five chapters (40 pages) were published in the previous issue. Further Forty pages are included in this issue.

VISITORS TO THE PURĀṆA DEPARTMENT

During the period following scholars visited the Purāṇa Department.

1. Mr. Leah Renold -15804 Wild wood Tract, Texas 15.8.96.
2. Sri Ashokan Purna Thukara, Trisur, Keral, 27.12.96.
3. Harischandra Ranapukhares, Gulberga. 27.12.96.
4. D. K. Gosani, Nagpur 27.12.96.
5. Dr. P.M. Unnikrishnana, Kaladi, Keral 27.12.96.
6. Dr. S. D. Terur, Gulberga 27.12.96.
7. Dr. Shekhar Datt Sharma 30.12.96.

These scholars highly praised the merits of the work done by the Purāṇa Deptt of the All-India Kashiraj Trust.

Purāṇa Goṣṭīhi.

This year Vyāsa Pūrṇimā celebration and Purāṇa Goṣṭhī was held on 29th July, 1996 at Shivala Palace of the Trust under the Chairmanship of His Highness Kashinaresh Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh. Pt. Ganapati Shukla recited the Mañgalācaraṇa and verses in praise of sage Vyāsa. Prof. V. Venkatachalam, Chief editor of Purāṇa Bulletin presented the Vyāsa Pūrṇimā number of Purāṇa Bulletin to His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh. Dr. Ganga Sagar Rai incharge of the Purāṇa Deptt. gave the description of the contents of the both issues of the Purāṇa Bulletin. He also informed the scholars about the work done in the year by the Purāṇa Deptt. On this occasion Prof. Kamalesh Datt Tripathi emphasised the need of publishing the works done on Purāṇas in Hindi and other languages. Prof. Vishwanath Shastri Datar said that due

weightage should be given to traditional interpretation of the Purāṇas. Prof. Rewa Prasad Dwivedi spoke about the importance of the Alankāra Śāstra in the study of Sāhitya. Seniormost centarian scholar Prof. Baladeva Upadhyaya said that Sage Vyāa divided the Vedas and made them accessible for the Vedic scholars. By the composition of the Purāṇas and Mahābhārata he propogated the Vedic knowledge to the common folk. A real teacher or Guru is he who imparts the knowledge of Vedas to his pupil. Thus Vyāsa was a true Guru who taught the Vedic knowledge to the masses through epics and the Purāṇas. Prof. V. Venkatachalam suggested that the work of critical edition and translation of Purāṇas should be carried out by more than one set of scholars so that the work may be completed in a shorter period. For this, funds should be made available and scholars should be attracted for the work.

At the end his Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh expressed his thanks to the scholars for their co-operation in the Purāṇa works.

Prasad was distributed and tea was served to the scholars.

RĀMALĪLĀ

The World famous Rāmalīlā of Ramnagar was celebrated this year from September 26 to October 26, 1996. (from Ananta Caturdaśī to Āśvina Pūrṇimā). The number of visitors to Rāmalīlā is increasing every year and thousands of visitors attend the Rāmalīlā every day. Nemis (regular visitors), saints and devotees were as usual present in the Rāmalīlā. Free provisions were supplied to the saints for the whole Rāmalīlā period. A good number of foreign visitors and scholars were also present in Rāmalīlā.His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh and Yuvaraja Sri Anant Narain Singh attended the Rāmalīlā every day.

RĀSALĪLĀ

This year the Rāsālīlā was performed in Prasiddha Garden from 17 August to 28 August 1996 (Śrāvaṇa śukla Dvitīyā to Pūrṇimā). The Rāsalīlā was enacted by Rāsa Maṇḍalī of Vrindavan. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh and Yuvaraja Sri Anant Narain Singh were always present during the Rāsalilā. The tenth Skandha of Bhāgavata Mahāpurāṇa and Rādhā Sahasranāma was recited by Sri Ganapati Shukla and Dr. Raja Ram Shukla on the Rāsalīlā ground daily, The Rādhā sahasranāma was recited daily before and after the Bhāgavata recitation.

ACTIVITIES OF THE SISTER TRUSTS

1. Maharaja Benares Vidya Mandir Trust

MUSEUM

The museum run by the Trust attracts visitors from all over the world. The collection of old carts, automobiles, palanquins, elephant-howdas, textiles, arms, ivory carvings, Benares brass-ware are the special exhibits in this museum. The picutre gallery depicting the various episodes of the famous Ramnagar Rāmalīlā is also a major attraction to visitors from India and especially to theatre students from abroad. The "Ḍharmaghadi", a unique piece of craftsmanship is a clock showing time of the day, dates according to the Hindu and the Gregorian calendars, data on division of the day into the zodiacal signs, phase of the moon, time of sun-set and sun-rise. This is one of the highlights of the museum.

The number of visitors of the musuem is increasing with the passage of every year.

Among the visitors of the museum the following distinguished dignitaries signed the "Visitors' Book":

1. Sri B. P. Singh, I. A. S.,
   Secretary to the Government of India, Department of Culture –13 April 1996.
2. His Excellency Mr. Frank M. Wisner, Ambassador of the United States of America in India - 15 April 1996.
   He wrote: you were gracious to invite me. I am delighted to have come even if it took a year. You have made it possible to appreciate the superb history and culture of your family and land.
   Mrs C. L. Wisner - I can only add to the above. With my many thanks for your warm hospitality.

WALL PAINTING COMPETITION

On Nov 27, 1996 a competition for painting the outer walls of the Maharaja Benares Vidyamandir Trust was organised. Local potters participated in the competition and made religions and social pictures on the walls. First three potters got special prizes and others got consolation prizes

2. MAHARAJA KASHINARESH DHARMA KARYA NIDHI

Under the patronage of this Trust all religionus activitis were performed during the year. All the educational institutions run by this Trust are making steady progress.

PRESIDENT DR. SHANKAR DAYAL SHARMA'S VISIT TO FORT, RAMNAGAR:

On 22 August 1996, the President of India, Dr Shankar Dayal Sharma accompanied by the First Lady Srimati Vimala Sharma attended a reception hosted by His Highness Maharaja Dr Vibhuti Narain Singh at the Ramnagar Fort. His Excellency Sri Romesh Bhandari, Governor of Uttar Pradesh and all officials of the District Administration were present on the occasion. The President landed in Ramnagar at the PAC helipad and drove down to the Fort accepting the greetings of the local populace who had lined the one kilometre route in large numbers. After having tea with His Highness and Yuvraj Anant Narain Singh, the President and First lady were shown rare manuscripts of the Saraswati Bhandar. A complete set of publications brought out by the All-India Kashiraj Trust was presented to the President by His Highness. His Highness accompanied the President in the Presidential helicopter to the Babatpur Airport and saw him off.

***

सर्वभारतीय काशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्

(जुलाई १९९६–दिसम्बर १९९६)

गरुडपुराणकार्यम्

गरुडपुराणस्य मुद्रणकार्यं प्रचरति । प्रारम्भतः विंशाध्यायाः मुद्रणप्रकियायां वर्तन्ते येषां मुद्रणसंशोधनं क्रियमाणं वर्तते । अग्रिमाध्यायाः मुद्रणार्थं सन्ति प्रस्तुताः । परिशिष्ट-निमार्णकार्यमपि प्रचरति ।

अप्रकाशितपुराणहस्तलेखानां प्रकाशनकार्यम्

वसिष्ठलिङ्गपुराणस्य पाठसमीक्षितसंस्करणस्य पाठसम्पादनकार्यं संपूर्णप्रायं वर्तते । इदं संस्करणं काशिमहाराजानां सरस्वती-भण्डारपुस्तकालये संरक्षितहस्तलेखत्रयेषु आधृत-मस्ति । प्रथम-पञ्चाध्यायाः (४० पृष्ठानि) प्रकाशिता जाताः अग्रिमाः केचनाध्यायाः अस्मिन् अङ्के मुद्रिताः सन्ति ।

पुराणविभागे आगता विद्वांसः

अस्मिन् अवधौ अधोनिर्दिष्टा विद्वांसः पुराणविभागं द्रष्टुं समागताः ।

१. श्री लीह रेनाल्ड, टेक्सास–	१५.८.९६ दिनाङ्के ।
२. श्री अशोकन पूर्ण ठुकरे-त्रिशूर, केरल–	२९.१२.९६ दिनाङ्के
३. श्री हरिश्चन्द्र रानापुखटेस्, गुलबर्गा–	२९.१२.९६ दिनाङ्के
४. श्री डी. के. गोसानी, नागपुर–	२९.१२.९६ दिनाङ्के
५. डा. पी. एम. उन्नीकृष्णन् कालडी, केरल–	२९.१२.९६ दिनाङ्के
६. डा. एस. डी. तेरुर, गुलबर्गा–	२९.१२. ९६ दिनाङ्के
७. डा. शंकरदत्तशर्मा–	३०,१२.९६ दिनाङ्के

एभिर्विद्वद्भिः पुराणकार्यस्य गुणवत्ता महत्ता च प्रशंसिता ।

पुराणगोष्ठी

अस्मिन् वर्षे व्यासोत्सवः पुराणगोष्ठी च २९ जुलाई १९९६ दिनाङ्के तत्रभवतां काशिराजानां डा. विभूतिनारायणसिंहशर्मदेवानामध्यक्षतायां न्यासस्य शिवालाभवने संपन्ना । पण्डितगणपतिशुक्लेन मङ्गलाचरणं व्यासवन्दना च कृता । 'पुराणम्' पत्रिकायाः प्रधानसंपादकेन प्रो. वेङ्कटाचलम् महोदयेन 'पुराणम्' पत्रिकायाः व्यासपूर्णिमाङ्कः न्यासाध्यक्षेम्य डा. विभूतिनारायणसिंहशर्मदेवेभ्यः समर्पितः । पुराणविभागस्य कार्यवाहेन

डा. गङ्गासागररायमहोदयेन प्रकाशितनिबन्धानां परिचयः प्रदत्तः पुराणविभागेनास्मिन् वर्षे कृतस्य कार्यस्यापि विवरणं प्रस्तुतम् । अस्मिन् अवसरे प्रो. कमलेशदत्तत्रिपाठिमहोदयेन प्रतिपादितं यत् हिन्दीभाषायामन्यभारतीयभाषासु च कृतस्य कार्यस्य प्रकाशनं भवितुमर्हति । प्रो. रेवाप्रसादद्विवेदिमहोदयेन साहित्ये अलङ्कारसंप्रदायस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् । पं. विश्वनाथशास्त्रिदातारमहोदयेन कथितं यत् पुराणाध्ययने संप्रदायागतसिद्धान्तानामपि महत्त्वं वर्तते । वरिष्ठतमेन प्राच्यविद्याविदुषा आचार्यबलदेव उपाध्यायेन कथितं यत् महर्षिणा व्यासेन वेदविदुषामुपकारार्थं वेदा व्यस्ताः । सर्वलोकोपकाराय तेन महर्षिणा वेदतत्त्वप्रचारार्थं पुराणानां महाभारतस्य च रचना कृता । स एव यथार्थरूपेण गुरुर्यः शिष्येभ्यो वेदज्ञानं प्रददाति । इत्थं व्यास एव यथार्थो गुरुर्येन सर्वेभ्यो वेदज्ञानं सुलभं कृतम् । प्रो. वेङ्कटाचलम्महोदयेन कथितं यत् पुराणानां पाठसमीक्षितसंस्करणानाम् अनुवादसंस्करणानां च शीघ्रप्रकाशनार्थं अधिकजनानां प्रचुरधनस्य च आवश्यकता वर्तते । समाप्तौ तत्रभवद्भिः काशिनरेशैः समागतविद्वद्भ्यस्तेषां सहयोगाय धन्यवादो वितरितः ।

सामाप्तौ प्रसादवितरणम् अल्पाहारप्रदानञ्च जातम् ।

रामलीला

अस्मिन् वर्षे रामनगरस्य विश्वविश्रुता रामलीला २६ सितम्बर १९९६ दिनाङ्कमारभ्य (अनन्त-चतुर्दशी) २६ अक्टूबर १९९६ दिनाङ्कं (आश्विन-पूर्णिमा) यावत् संपन्ना । रामलीलाप्रेक्षकाणां संख्या प्रतिवर्षं वर्धमाना वर्तते । प्रत्यहं सहस्रशो जना रामलीलां दृष्टवन्तः । नियमितद्रष्टारोः (नेमी), साधवो भक्ताश्च पूर्ववदेव रामलीलावलोकनं कृतवन्तः । मासपर्यन्तं रामलीलायामागतेभ्यः साधुभ्यः भोजनसामग्री निःशुल्का प्रदत्ता । रामलीलायां वैदेशिकदर्शकाणां शोधछात्राणामपि संख्या पर्याप्ता आसीत् । प्रत्यहं तत्रभवन्तः काशिनरेशा महाराजा डा. विभूतिनारायणसिंहशर्मदेवा युवराजा श्री अनन्तनारायणसिंहमहोदयाश्च रामलीलायामुपस्थिता आसन् ।

रासलीला

अस्मिन् वर्षे रासलीला 'प्रसिद्ध' नामके उद्याने १७ अगस्त १९९६ दिनाङ्कमारभ्य २८ अगस्त १९९६ दिनाङ्कं यावत् (श्रावणशुक्लद्वितीयातिथिमारभ्य पूर्णिमापर्यन्तं) संपन्ना । महाराजा डा. विभूतिनारायसिंहशर्मादेवाः युवराजाः श्री अनन्तनारायणसिंह-महोदयाश्च रासलीलावसरे प्रत्यहमुपस्थिता आसन् । श्रीगणपतिशुक्लशास्त्रिणा डा. राजारामशुक्लशास्त्रिणा च रासलीलादिनेषु रासलीलाभूमौ श्रीमद्भागवतपुराणस्य दशमस्कन्धस्य राधासहस्रनाम्नां च पारायणं कृतम् । भागव्रतपुराणस्य पाठः राधासहस्रनामपाठेन संपुटितः आसीत् ।

सहयोगिन्यासानां कार्यविरणम्

१. महाराज बनारस विद्यामन्दिरन्यासः

संग्रहालयः

महाराजबनारस विद्यामन्दिर न्यासेन संचालितं संग्रहालयं द्रष्टुं समग्रविश्वत आगच्छन्ति जनाः । प्राचीनशकटानां, स्वचालितयानानां, शिविकानां, हस्तिप्रच्छदानां (हौदा इति भाषायां), वस्त्राणां, शस्त्राणां, हस्तिदन्तनिर्मितवस्तूनां, बनारस-पित्तलकार्याणां च संग्रहः अस्य संग्रहालयस्य वैशिष्ट्यमस्ति । रामनगरस्य विश्रुताया रामलीलाया चित्राणां प्रदर्शनमपि भारतीयपर्यटकानां कृते विशेषतो रङ्गमञ्चविषयकाध्ययने संलग्नानां भारतीय-वैदेशिकछात्राणां च कृते आकर्षणमस्ति । शिल्पस्य विशिष्टतमा प्रसूतिर्धर्मघटी, यस्यां भारतीयपाश्चात्योभयविधदिनाङ्कस्य प्रदर्शनं, ज्योतिश्शास्त्रीयग्रहाणां प्रदर्शनं, चंद्रकलायाः प्रदर्शनं, सूर्योदयकालस्य सूर्यास्तकालस्य च प्रदर्शनं वर्तते–विशिष्टाकर्षणभूता वर्तते । कालपर्यायेण दर्शकानां संख्या वर्धमानाऽस्ति प्रतिवर्षम् ।

दर्शकेषु अधोनिर्दिष्टा विशिष्टा दर्शकाः स्वहस्ताक्षरं दर्शकपुस्तके विहितवन्तः

१. श्री बी. पी. सिंहः आई. ए. एस.–भारतशासनस्य संस्कृतिविभागस्य सचिवः १३ अप्रैल १९९६ दिनाङ्के

२. माननीयः श्री फ्रैंक एम. वाइजनर महोदयः–अमेरिका देशस्य भारतस्थितः राजदूतः – १५ अप्रैल १९९६ दिनाङ्के । तेन लिखितम्–भवान् कृपया माम् निमन्त्रयामास । यद्यप्यहं एकवर्षानन्तरमागतोऽस्मि तथापि प्रमुदितोऽस्मि ! भवान् स्वपरिवारस्य भूमेश्च महत्प्रशस्तेतिहासस्य प्रशंसनं सुलभं कृतवान् ।

श्रीमती सी. एल. वाइजनर महोदया– अहम् उपरिनिर्दिष्टे मते इदं युनज्मि-भवताम् अतिशोभनातिथिसत्कारकृते अनेकधन्यवादाः ।

भित्तिचित्रप्रतियोगिता

२७ नवम्बर १९९६ दिनाङ्के कुम्भकाराणां कृते भित्तिचित्रप्रतियोगिता आयोजिता आसीत् । महाराजबनारस विद्यामन्दिरन्यासस्य बाह्यभित्रिषु कुम्भकारैः धार्मिकाणि सामाजिकानि च चित्राणि विरचितानि । विजेतृकुम्भकारेभ्यः पुरस्काराः प्रदत्ताः । शेषेभ्यः सान्त्वनापुरस्काराश्च प्रदत्ताः ।

२. महाराजकाशिराजधर्मकार्यनिधिः

न्यासेनानेन वर्षपर्यन्तं धार्मिककृत्यानां सम्पादनं सञ्चालनं च क्रियते । अनेन न्यासेन सञ्चालितानि विद्यासंस्थानानि अनुदिनं वर्धमानानि सन्ति ।

राष्ट्रपतेः डा. शङ्करदयालशर्मणः रामनगरदुर्गे स्वागतम्

२२ अगस्त १९९६ दिनाङ्के तत्रभवता काशिराजेन डा. विभूतिनारायण-सिंहमहोदयेन आयोजिते सभाजनसत्कारे भारतदेशस्य राष्ट्रपतिः महामहिम डा. शङ्करदयालशर्ममहोदयः स्वधर्मपत्न्या श्रीमत्या विमलादेवीशर्ममहोदयया सह सम्मिलितः । अस्मिन् अवसरे उत्तरप्रदेशस्य राज्यपालः महामहिम श्रीरोमेश भण्डारि-महोदयः जनपदस्य अधिकारिणश्च उपस्थिता आसन् । रामनगरस्थित पी. ए. सी. क्षेत्रे राष्ट्रपतिमहोदयः हेलीकाप्टरयानादवातरत् ततो रामनगरदुर्गमगच्छत् । मार्गे उपस्थितानां बहुसंख्यकजनानां स्वागतं स्वीकुर्वन् राष्ट्रपतिः दुर्गमगच्छत् । दुर्गे महाराजेन युवराजेन च सह चायपानानन्तरं काशिराजेन राष्ट्रपतये तस्य धर्मपन्त्यै च महाराजस्य सरस्वती भण्डार पुस्तकालयस्य दुर्लभाः हस्तलेखाः प्रदर्शिताः । राष्ट्रपतये सर्वभारतीयकाशिराजन्यासेन प्रकाशिताः सर्वे ग्रन्था उपहारीकृताः । सभाजनसत्कारानन्तरं तत्रभवान् काशिनरेशः राष्ट्रपतिना सह राष्ट्रपतेः हेलीकाप्टरयानेन 'बाबतपुर वायुयानावतरण' स्थानं गतस्तत्र राष्ट्रपतिं वायुयानेन दिल्लीं प्रति प्रस्थापयामास ।

●

आर्द्रां तु प्रकृतिं विद्यात् प्रकृतिं वधनं विदुः ।
प्रकृतेस्तु प्रहाणार्थे भस्मना स्नानमिष्यते ॥ ४० ॥

अहो मोहस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ।
यन्नरो भस्मसूपायं त्यक्त्वाऽन्यत्र विचेष्टते ॥ ४१ ॥

बहुनोक्तेन किं भस्मधारणं योगसाधनम् ।
भस्मना नित्ययुक्तस्य ज्ञानमुत्पद्यतेऽचिरात् ॥ ४२ ॥

पातकी पातकान्मुक्तो भविष्यति न संशयः ।
भस्मना सदृशं ब्रह्मन् नास्ति लोकत्रयेष्वपि ॥ ४३ ॥

रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं मया पुरा ।
भस्म दृष्ट्वा मुने वेदे दत्तं देव्यै प्रियेण तु ॥ ४४ ॥

जानाति यो मां परभस्मरूपं
मुनेऽग्निहोत्रादिसमुद्भवं च ।
मामेव मन्त्रेण दधाति गौणं
सत्याति मुक्तिं परविद्ययैव ॥ ४५ ॥

इत्युपपुराणे वासिष्ठलिङ्गे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

४०. –a) दे$_3$ आर्द्र (→आर्द्रां). –b) दे2 वंधनं (→वधनं). –c) दे 1 महार्णार्थं (→प्रहाणार्थे)

४१. –a) दे$_3$ महात्म्यं (→माहात्म्यं). –c) दे 2.3 यंनरो (→यन्नरो). –d) दे$_1$ ह्युक्त्वा°, दे$_3$ यत्युक्त्वा° (→ त्यक्त्वा°); दे3 विचे * ते (→विचेष्टते).

४२. –b) दे$_{2.3}$ मोक्ष° (→योग°).

४३. दे$_1$ पुस्तके 43.cd–44. ab Θ. –a) दे$_1$ पातको (→पातकी).

४४. –a). दे$_3$ मगलार्थं (→मङ्गलार्थं). –b) दे$_3$ पवित्रार्थ-(→पवित्रार्थं). –c) दे$_1$ मुनैर् (-→ मुने). –d) दे$_2$ देवै (→देव्यै); दे$_3$ दत देवै (→दत्तं देव्यै).

४५. –d) दे$_{2.3}$ मुक्ति (→मुक्तिं).

पुष्पिका–दे2.3 °लैंगे (→°लिंगे).

६

ईश्वर उवाच ।

बध्वा स्वर्णेन रुद्राक्षं रजतेनाथ वा मुने ।
शिखाया धारयेन्नित्यं कर्णयोर्वा समाहितः ॥ १ ॥

यज्ञोपवीतं हस्ते वा कण्ठे तुन्देऽथ वा नरः ।
श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव प्रणवेनैव वा मुने ॥ २ ॥

आत्ममन्त्रेण मेधावी रुद्राक्षं धारयेन्मुदा ।
रुद्राक्षं यच्छिखायां तत् परतत्त्वमिति स्मृतम् ॥ ३ ॥

कर्णयोरुभयोर्ब्रह्मन् देवं देवीं च भावयेत् ।
यज्ञोपवीते देवांश्च तथा हस्ते दिशः स्मरेत् ॥ ४ ॥

कण्ठे सरस्वतीं देवीं पावकं चैव भावयेत् ।
सर्वाश्रमाणां वर्णानां शूद्राणां चापि धारणम् ॥ ५ ॥

कर्त्तव्यं मन्त्रतः प्रोक्तं द्विजानां नान्यवर्णिनाम् ।
रुद्राक्षधारणाद् रुद्रो भवत्येव न संशयः ॥ ६ ॥

पश्यन्नपि निषिद्धांश्चेत् तथा शृण्वन्नपि स्मरन् ।
जिघ्रन्नपि तथा चाश्नन् प्रलपन्नपि संततम् ॥ ७ ॥

६.

१. –b) दे$_3$ मने (→मुने). –c) दे$_3$ नित्य (→नित्यं).

२. –a) दे$_1$ यज्ञोपवीत-(→यज्ञोपवीतं). –b) दे$_3$ तुदेथ (→तुन्देऽथ).

३ –b) दे$_1$ धारयन् (→धारयेन्). –c) दे$_3$ रुद्राक्षं यछिखाद्योतत्. –d) दे$_{1.2}$ स्मरेत् (→स्मृतम्); दे$_3$ प * तत्वमिति स्मरेत्.

४. –a) दे$_1$ उभयो (→उभयोर्). –b) दे$_3$ देवी (→देवीं). –c) दे$_{1.2}$ यज्ञोपवीत (→यज्ञोपवीते); दे$_3$ देवाश्च (→देवांश्च). –d) दे$_1$ स्मरन् (→स्मरेत्).

५. –a) दे$_3$ कंठे सरस्वती देवी. –b) दे$_2$ भावद्येत् (→भावयेत्).

६ –b) दे$_1$ वर्त्तिनां (→वर्णिनाम्).

७. –a) दे$_{2.3}$ निषिद्धांश्च (→निषिद्धाश्चेत्). –c) दे$_1$ चाश्रन्, दे$_3$ चाश्न (→चाश्नन्). –d) दे$_3$ * लपन्नपि (→प्रलपन्नपि).

कुर्वन्नपि तथा गच्छन् विसृजन्नपि मानवः ।
रुद्राक्षधारणादेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

अनेन भुक्तं रुद्रेण भुक्तं यत्तु तथा भवेत् ।
पीतं रुद्रेण पीतं स्यात् घ्रातं घ्रातं शिवेन तत् ॥ ९ ॥

रुद्राक्षधारणे लज्जा येषामस्ति महामुने ।
तेषां नास्ति विनिर्मुक्तिः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ १० ॥

रुद्राक्षधारिणं दृष्ट्वा परिवादं करोति यः ।
उत्पत्तौ तस्य सांकर्यमस्त्येवेति विनिश्चयः ॥ ११ ॥

रुद्राक्षधारणादेव रुद्रो रुद्रत्वमागतः ।
मुनयः सत्यसंकल्पा ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः ॥ १२ ॥

रुद्राक्षधारणाच्छ्रेष्ठं न किञ्चिदिह विद्यते ।
रुद्राक्षधारिणे भक्त्या वस्त्रं चान्नं ददाति यः ॥ १३ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ।
रुद्राक्षधारिणं श्राद्धे भोजयित्वानुमोदितः ॥ १४ ॥

पितृलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
रुद्राक्षधारिणः पादौ प्रक्षाल्याद्भिः पिबेन्नरः ॥ १५ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ।
हारं वा कटकं वापि तथान्यद् वा द्विजोत्तमः ॥ १६ ॥

---

८. –d) दे$_{2.3}$ पापैः सर्वैर्नलिप्यते.

९. –b) दे$_{2.3}$ यथा (→तथा). –c) दे$_3$ स्या (→स्यात्).

११. –c) दे$_2$ उत्पतो, दे$_3$ उत्पती (→उत्पत्तौ). –d) दे$_2$ °विति (→°वेति).

१२. –b) दे$_2$ रुद्रा (→रुद्रो); दे$_{2.3}$ आगताः (→आगतः).

१३. –c) दे$_1$ धारणि (→धारिणे). –d) दे$_2$ चान्यद् (→चान्नं).

१४. –b) दे$_2$ शिवलोसकं गच्छति. –d) दे$_{2.3}$ °मोदतः (→°मोदितः).

१५. –d) दे$_{1.3}$ प्रक्षाल्यांघ्रिः (→प्रक्षाल्याद्भिः)

दे$_1$ पुस्तके 14 ab 15 cd द्विरावृत्तः (दृ.सं.).

रुद्राक्षसहितं भक्त्या धारयन् रुद्रतामियात् ।
रुद्राक्षं केवलं वापि यत्र कुत्र महामते ॥ १७ ॥

अमन्त्रकं वा मन्त्रेण सहितं भाववर्जितम् ।
यो वा को वा नरो नित्यं धारयेल्लज्जया विना ॥ १८ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।
अहो रुद्राक्षमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ १९ ॥

तस्मात् त्वं सर्वयत्नेन कुरु रुद्राक्षधारणम् ।
कश्चित् पुरा मुने जात्या चण्डालोऽतीव दुर्जनः ॥ २० ॥

आसीत् तेन कृतं ब्रह्मन् ब्रह्महत्यासहस्रकम् ।
गवां सहस्रं निहतं ब्राह्मणानां धनं हृतम् ॥ २१ ॥

अन्यानि यानि कर्माणि घोराण्याचरितानि च ।
तथापि तस्य पापानि मुने रुद्राक्षधारणात् ॥ २२ ॥

दग्धानि श्यामलं रूपं यथा दावाग्निसंयुतम् ।
कालेन मरणं प्राप्तः स पुनर्यममागतः ॥ २३ ॥

सोऽपि तं प्राह भगवान् यमः सर्वार्थवित्तमः ।
अहो पापं कृतं सर्वं त्वया लोके विचारतः ॥ २४ ॥

तत्फलं च मया बुध्या शक्यं योजयितुं न हि ।
महात्मन् सकलं दग्धं तव रुद्राक्षधारणात् ॥ २५ ॥

गच्छ गच्छ विमानेन शिवलोकं सुखावहम् ।
सोपि सूर्यप्रतीकाशं विमानं सार्वकामिकम् ॥ २६ ॥

---

२०. –c) दे$_1$ जात्यौ (→जात्या).

२४. –b) दे$_3$ सर्वा [र्थ] (→सर्वार्थ).

२५. –a) दे$_2$ त्वां, दे$_3$ त्वं (→च). –b) दे$_3$ भोजयितुं (→योजयितुं).

आरुह्य नृत्यगीताद्यैर्युक्तः शिवपुरं गतः ।
तस्य दत्तं मया तत्र ब्रह्मन् रौद्रपदं मुदा ॥ २७ ॥

देवैश्च मुनिभिश्चान्यैः पूजितश्च सदाऽप्यसौ ।
तस्मात्सर्वैः सदा कार्यं रुद्राक्षाणां च धारणम् ।
भोगमोक्षप्रदं नृणां मया चैतद् धृतं सदा ॥ २८ ॥

इत्युपपुराणे वासिष्ठलिङ्गे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

२७. –a) दे$_{2.3}$ °गीताद्यै (→°गीताद्यैर्). –b) दे$_{2.3}$ युक्तं (→युक्तः). –d) दे$_{2}$ °पदा (→°पदं), दे$_{2}$ [यदा] (मुदा).

२८. –c) दे$_{3}$ सर्वः (→सर्वैः). –e) दे$_{2}$ °क्षमोप्रदं,–(→°मोक्षप्रदं); दे$_{2.3}$ पुंसा (→नृणां). –f) दे$_{3}$ धृते (→धृतं).

पुष्पिका–दे$_{2.3}$ °लैंगे (→°लिंगे).

●

७

ईश्वर उवाच ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म तारकं प्रणवाभिधम् ।
जप्यं नित्यं विशेषेण ब्राह्मणैर्वेदवित्तमैः ॥ १ ॥

ऋषिः छन्दो दैवतं च शक्तिर्बीजं च सुव्रत ।
करन्यासं तथा चाङ्ग-न्यासं कृत्वा जपेद् द्विजः ॥ २ ॥

ऋषिर्ब्रह्माऽस्य मन्त्रस्य प्रोक्तो वेदविदां वर ।
अन्तर्यामीति केषांचित् पक्षो वेदान्तवादिनाम् ॥ ३ ॥

छन्दश्च देवी गायत्री परमात्माधिदैवतम् ।
बीजमाद्यस्वरं विद्धि मन्त्रस्यास्य महामुने ॥ ४ ॥

उकारं च मकारं च विद्धि शक्तिं सनातनीम् ।
न्यसेत् केशादिपादान्तं कराभ्यां प्रणवं बुधः ॥ ५ ॥

हस्तस्य कूर्परादूर्ध्वं वामहस्तेन संस्पृशेत् ।
हस्तयोरुभयोर्धीमानङ्गुलीनां च सन्धिषु ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं विन्यसेदक्षरत्रयम् ।
पुनश्च विन्यसेद् धीमान् प्रणवं स्वाङ्गुलीषु च ॥ ७ ॥

७

* दे$_{2.3}$ श्री ईश्वर उवाच ।

१. –b) दे$_2$ °वाश्रिधं (→ °वाभिधम्). –d) दे$_2$ ब्राह्मणे° (→ ब्राह्मणै°).

२. –a) दे$_2$ ऋषिं, दे$_3$ ऋषि (→ ऋषिः); दे$_1$ छंदा (→ छन्दो).

३. –b) दे$_3$ प्रोक्तौ (→ प्रोक्तो); दे$_2$ वेदे° (→ वेद°). –d) दे$_1$ पक्षे (→ पक्षो); दे$_{2.3}$ °वेदिनां (→ °वादिनां).

४. —a) दे$_1$ दैवी (→ देवी).

५. —a) दे$_2$ मकार (→ मकारं). –b) दे$_3$ सनातनी (→ सनातनीम्).

६. –a) दे3 ऊर्ध्व (ऊर्ध्वं). –b) दे2 संस्पृशेव (संस्पृशेत्).

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु नाभौ विन्यस्य तारकम् ।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु प्रणवं हृदि विन्यसेत् ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां तु प्रणवं शिरसि न्यसेत् ।
त्रिः कृत्वा विन्यसेद् देवं नाभौ हृदि च मूर्धनि ॥ ९ ॥

भूरग्न्यात्मन इत्युक्त्वा हृदयायेति मन्त्रवित् ।
नमश्चोक्त्वा हृदि न्यस्य तथा शिरसि विन्यसेत् ॥ १० ॥

प्रजापत्यात्मने शब्दं भुवः पूर्वं महामुने ।
शिरसे शब्दसंयुक्तं स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चरेत् ॥ ११ ॥

स्वः सूर्यात्मन इत्युक्त्वा शिखायै वषडित्यपि ।
शिखायां विन्यसेद् मन्त्रं मन्त्री मन्त्रस्य सिद्धये ॥ १२ ॥

भूर्भुवः स्वरिति प्रोच्य पुनर्ब्रह्मात्मनेऽपि च ।
कवचाय हुमित्युक्त्वा कवचं विन्यसेद् बुधः ॥ १३ ॥

सत्यात्मन इति प्रोक्त्वा तथास्त्राय फडित्यपि ।
अस्त्रं च विन्यसेत् पार्श्वे मन्त्री मन्त्रस्य सिद्धये ॥ १४ ॥

पुनश्च प्रणवव्याप्तिं विन्द्यादाचार्यपूर्वकम् ।
चिन्मात्रज्योतिषः साक्षादात्मनः सर्वसाक्षिणः ॥ १५ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मन् प्रादुर्भूतं यथा पुरा ।
पुनश्च लोकरक्षार्थं त्रिधाऽभूत् तन्ममाज्ञया ॥ १६ ॥

---

१०. –a) दे$_3$ भूरग्नात्मन (→ भूरग्न्यात्मन).

११. –a) दे$_2$ प्राजा° (→ प्रजा°). –c) दे$_{2.3}$ °मित्युक्त्वा (→ °संयुक्तं). –d) दे$_3$ स्वाहंस्तं (→ स्वाहान्तं).

१२. –c) दे$_{2.3}$ शिखायां विन्यसेन्मंत्री. –d) दे$_2$ मंत्रं (→ मन्त्री); दे$_3$ मंत्र मंत्रस्थ सिद्धयो.

१३. –a) दे$_{2.3}$भूर्भुव (→ भूर्भुवः).

१४. –b) दे$_2$ फद्रित्यपि (→ फडित्यपि). –d) दे$_2$ * * (→ मन्त्री).

१५. –a) दे$_3$ प्रणव° (→ प्रणव°-). –b) दे$_3$ विद्यादार्चार्य° (→ विन्द्यादाचार्य°).

१६. –a) दे$_1$ अक्षर (→ अक्षरं).–c) दे$_3$ °रक्षार्थ (→ °रक्षार्थं).

अकारं प्रथमं विद्धि द्वितीयं विद्ध्युकारकम् ।
मकारं तृतीयं तद्वद् विद्धि वेदविदां वर ॥ १७ ॥

ऋषिरग्निरकारस्य गायत्री छन्द उच्यते ।
ब्रह्मा च देवता प्रोक्तः पीतो वर्णः प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥

अवस्था जाग्रदित्युक्ता भूःस्थानं प्रोच्यते मया ।
उदात्तः स्वर इत्युक्तो वेद ऋग्वेद उच्यते ॥ १९ ॥

अस्योक्तो गार्हपत्याग्निः प्रातः सन्ध्या प्रकीर्तिता ।
रजोगुण इति ख्यातस्तथा वेदविदां वर ॥ २० ॥

सृष्टिरर्थक्रिया सृष्टौ विनियोगोऽस्य कीर्तितः ।
ऋषिर्वायुरुकारस्य त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥

देवता विष्णुरस्योक्ता विद्युद्वर्णः प्रकीर्तितः ।
स्वप्नावस्था भवेदस्य भुवः स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥

अनुदात्तः स्वरः प्रोक्तो यजुर्वेद उदाहृतः ।
दक्षिणाग्निः समाख्यातः संध्या माध्यन्दिनी भवेत् ॥ २३ ॥

सत्त्वो गुण इति प्रोक्तः सर्वशास्त्रविशारदैः ।
स्थितिरर्थक्रिया प्रोक्ता विनियोगोऽस्य पालने ॥ २४ ॥

ऋषिः सूर्यो मकारस्य जगती छन्द उच्यते ।
ईश्वरो देवता प्रोक्तः श्वेतो वर्णः प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

---

१७. –b) दे$_3$ विधु° (→ विद्ध्यु°). –c) दे$_2$ ताद्वद् (→ तद्वद्).–d) दे$_3$ वे * °(→ वेद°).

१८. –a) दे$_1$ अग्नि- (→ अग्निर-). –b) दे$_{2.3}$ गायत्रं (→ गायत्री). –c) दे$_{2.3}$ ब्रह्मास्य (→ ब्रह्मा च); दे$_{1-3}$ प्रोक्ता (→ प्रोक्तः).
दे$_2$ पुस्तके$_{19}$ श्लोकस्य cd २० श्लोकस्य ab Θ .

१९. –b) दे$_{2.3}$ भू (→ भूः).

२०. –a) दे$_3$ °पत्योग्निः (→ °पत्याग्निः). –c) दे$_2$ उदाजो° (→ रजो°).

२१. –b) दे$_3$ कीर्तितं (→ कीर्तितः). –c) दे$_1$ °गुरु- (→ °युरु-).

२२. –a) दे3 देवता विष्णु * स्योक्तां. –d) दे$_1$ प्रकीर्त्तितः (→ प्रकीर्तितम्).

२३. –d) दे$_{2.3}$ माध्यदिनं (→ माध्यन्दिनी).

२४. –a) दे$_{2.3}$ सत्वं (→ सत्त्वो); दे$_3$ * क्तः (→ प्रोक्तः). –b) दे$_1$ विशारदः (→ विशारदैः). –c) दे$_3$ स्थिति * र्थ क्रि * प्रोक्ता.

२५. –c) दे$_2$ ईश्वरी (→ ईश्वरो); दे$_{2.3}$ प्रोक्ता (→ प्रोक्तः).

सुषुप्तं स्यादवस्थाऽस्यस्वः स्थानं स्वरितं स्वरः ।
सामवेदो भवेदाहवनीयाग्निरुदाहृतः ॥ २६ ॥

सायं सन्ध्या तमो धर्मः संहारोऽर्थक्रिया भवेत् ।
संहारो विनियोगोऽस्य प्रोक्तः पुण्यवतां वर ॥ २७ ॥

यत्किञ्चित् त्रिविधं वस्तु लोके वेदे च विद्यते ।
तत्सर्वं प्रणवं विद्धि ब्रह्मन्नेकाग्रतत्त्वतः ॥ २८ ॥

ओंकारमेतद् ब्रह्मर्षे ब्रह्म विद्धि सनातनम् ।
सर्वार्थसाधकत्वेन सर्वदा मुनिपुंगव ॥ २९ ॥

ज्ञातेऽर्थे तद्वदविज्ञाते संदिग्धे च विपर्यये ।
सर्वार्थेऽपि जनो नित्यं प्रयुङ्क्ते शब्दमोमिति ॥ ३० ॥

सर्वाकारानुरूपं हि ब्रह्म सच्चित्सुखाद्वयम् ।
ओंकारोऽयमपि ब्रह्मन् सर्ववस्त्ववरूपतः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मन् साक्षात् परं ब्रह्म विद्ध्योंकारं सनातनम् ।
सप्रपञ्चोऽयमोङ्कारः सप्रपञ्चस्य शूलिनः ॥ ३२ ॥

वाचकोऽयं प्रपञ्चोऽयं निष्प्रपञ्चस्य लक्षकः ।
ब्रह्मणः प्रणवस्यापि ब्रह्मन् ब्रह्मविदां वर ॥ ३३ ॥

---

२६. –a) दे$_3$ सुषुप्तंस्यावदस्थानं. –b) दे$_2$ * स्थानं, दे$_3$ * * * (→ स्वःस्थानं).

२७. –b) दे$_{2.3}$ संहारार्थ (→ संहारोऽर्थ). –c) दे$_2$ संहारे (→ संहारो); दे$_3$ संहारे विनियोगास्य. –d) दे$_2$ वरः (→ वर).

२९. –a) दे$_1$ अंकारं (→ ओंकारं). –b) दे$_3$ स * तनं (→ सनातनं).

३०. –a) दे$_1$ ज्ञानेर्थे (→ ज्ञातेऽर्थे); दे$_1$ वेद (→ तद्वद्); दे$_{2.3}$ °* ज्ञाते (→°विज्ञाते). –b) दे$_1$ विपर्ययः (→ विपर्यये). –d) दे$_2$ प्रयुंक्तो (→ प्रयुंक्ते).

३१. –b) दे$_1$ °स्तयं (→ °द्वयं). –c) दे1 अंकारो (→ ओंकारो). –d) दे$_1$ °वर्णातु (→ °वस्त्वव).

३१. श्लोकानन्तरं दे$_{2.3}$ हस्तलेखे अधिकः पाठः–
अर्धमात्रं त्ववाच्यं (दे$_3$ * वाच्यं). हि सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
नादः शक्तिश्च शान्त्यतीतंश्च तारकं ॥
किन्त्वस्य श्लोकानन्तरं श्लोकसंख्या न प्रदत्तातो श्लोकसंख्यायां दे$_1$ हस्तलेखतोऽन्तरं न दृश्यते ।

३३ –a) दे$_{2.3}$ वाचको निः- (→ वाचकोऽयं). –d) दे$_1$ वरः (→ वर).

वाच्यवाचकभावोऽपि लक्ष्यलक्षणतापि च ।
आगन्तुकी यथा ब्रह्मंस्तथैवानादिरेव हि ॥ ३४ ॥

एवमोङ्कारमाहात्म्यं ज्ञात्वाचार्यप्रसादतः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो वाग्यतः स्वस्तिकासनः ॥ ३५ ॥

पर्वताग्रे नदीतीरे गुहायां वा शिवालये ।
अन्येषु बुद्धिरम्येषु स्थानेष्वव्यग्रतो मुने ॥ ३६ ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि शाकमूलफलाशनः ।
भिक्षाहारोऽथ वाचार्यं स्मृत्वा साम्बं त्रियम्बकम् ॥ ३७ ॥

प्रणम्य मनसा मन्त्रं प्रणवाख्यं जपेद् द्विजः ।
लक्षत्रयं जपेन्मन्त्रं ततः सिद्धो भवत्ययम् ॥ ३८ ॥

उपोष्य ग्रहणे जप्त्वा पायसान्नं स्पृशन्नरः ।
मन्त्रमष्टसहस्रं तु भुक्त्वा जातिस्मरो भवेत् ॥ ३९ ॥

यस्तु द्वादशसाहस्रं जपमन्वहमाचरेत् ।
तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥ ४० ॥

पलाशपुष्पहोमेन सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
अश्वत्थस्य समिद्धोमाद् ब्रह्मण्यं सुस्थिरं भवेत् ॥ ४१ ॥

दूर्वाहोमादाप्नोति दीर्घायुष्यं न संशयः ।
अन्नाज्यहोमादाप्नोति मुनेराज्यं द्विजोत्तमः ॥ ४२ ॥

कन्याकामो लभेत्कन्यां लाजाहोमेन सुव्रत ।
वैराग्यकामो वैराग्यं लभते घृतहोमतः ॥ ४३ ॥

---

३४. –a) दे$_{2.3}$ भावेपि (→ भावोऽपि). –b) दे$_1$ लक्ष्म (→ लक्ष्य). –c) दे$_{2.3}$ नागंतु (दे$_3$ त) (→ आगन्तुकी); दे$_{2.3}$ ब्रह्म (→ ब्रह्मंस्).

३७. –d) दे$_1$ सावं (→ साम्बं).

३८. –a) दे3 * * सा (→ मनसा). –b) दे$_2$ प्र * वाख्यं (→ प्रणवाख्यं).

३९. –b) दे$_2$ नर (→ नरः). –c) दे$_1$ अष्टा° (→ अष्ट°).

४१. –d) दे$_{1.2}$ ब्राह्मण्यं (→ ब्रह्मण्यं); दे$_2$ सुस्थितं, दे$_3$ सुत्थितं (→ सुस्थिरं).

४२. –b) दे$_2$ दी * युष्यं (→ दीर्घायुष्यं). –c) दे$_3$ °दवाप्नोति (→ °दाप्नोति).

४३. –b) दे$_2$ लाज° (→लाजा°); दे$_3$ सुव्रता (→सुव्रत).

जयार्थी जयमाप्नोति वह्निहोमान्न संशयः ।
श्रियोऽर्थी श्रियमाप्नोति बिल्वपत्रस्य होमतः ॥ ४४ ॥

पुत्रकामो लभेत् पुत्रं जीवपुत्रस्य होमतः ।
आरोग्यकाम आरोग्यं लभते तिलहोमतः ॥ ४५ ॥

यद्यदिच्छति तत्सर्वं लभते पुष्पहोमतः ।
स्नात्वा जितेन्द्रियः शुद्धो लक्षमेकं जपेद् द्विजः ॥ ४६ ॥

ब्रह्महत्याकृतं पापं रहस्यं नश्यति क्षणात् ।
स्नात्वा जलान्तरे स्थित्वा लक्षमेकं जपेत् तु यः ॥ ४७ ॥

सुरापानकृतात् पापाद् रहस्यान्मुच्यते हि सः ।
स्नात्वा मौनी शिवस्याग्रे लक्षमेकं जपेद् द्विजः ॥ ४८ ॥

सुवर्णस्तेयदोषेण रहस्येन विमुच्यते ।
स्नात्वा नित्यं जितक्रोधो दक्षिणामूर्तिसंनिधौ ॥ ४९ ॥

जपन् लक्षं विमुच्येत रहस्याद् गुरुतल्पगः ।
यस्तु मौनी जपेन्मन्त्रं स्नात्वा सूर्यस्य संनिधौ ॥ ५० ॥

महापातकिसंस्पर्शान्मुच्यते त्वचिरंतनात् ।
यस्तु लक्षं जपेन्नित्यं देवदेवस्य संनिधौ ॥ ५१ ॥

उपपातकसंघातान्मुच्यते रहसि स्थितात् ।
अयुतं संजपेद् देवं दृष्ट्वा मौनी जितेन्द्रियः ॥ ५२ ॥

---

४४. –c) दे$_2$ श्रियार्थी (→श्रियोऽर्थी).

४५. –b) दे$_3$ पुष्पस्य (→पुत्रस्य). –c) दे$_{2.3}$ कामस्त्व (→काम).

४६. –a) दे$_3$ यद्यदिछमि सत्सर्वं.

४७. –d) दे$_2$ जपे (→जपेत्).

४८. –b) दे$_1$ स.(→सः). –c) दे$_3$ स्नाश (→स्नात्वा).

४९. –c) दे$_3$ नित्य (→नित्यं).

५०. –a) दे$_2$ जपेल् (→जपन्); दे$_3$ जपे लक्षं विमुच्यते.–c) दे$_3$ लक्षं (→मौनी); दे $_3$ नित्यं (→मन्त्रं).

५१. –b) दे$_3$ त्वांच° (→त्वचि°). –d) दे$_1$ ** (→देव).

५२. –c) दे$_3$ संजपे (→संजपेद्).

क्षुद्रपातकदोषेण मुच्यते यदि न प्रथा।
यस्तु लक्षत्रयं स्नात्वा वाग्यतः प्रतिवत्सरम् ॥ ५३ ॥
जपेत् स सर्वदोषेण प्रसिद्धेनापि मुच्यते।
स्वप्नमैथुनतो रेतो यदि प्रस्खलते यतिः ॥ ५४ ॥
स्नात्वाऽष्टोत्तरसाहस्रं जप्त्वा दोषान्निवर्तते।
यदि प्रस्खलितं भिक्षोरिन्द्रियं बुद्धिपूर्वकम् ॥ ५५ ॥
ब्राह्मण्यामप्रसिद्धं चेत् स्नात्वा मौनी जितेन्द्रियः।
लक्षमेकं जपेत् साक्षाद् देवदेवस्य संनिधौ ॥ ५६ ॥
मुच्यते मुनिशार्दूल दोषेणानेन भिक्षुकः।
क्षत्रियाणां स्त्रियं गत्वा भिक्षुको बहुशो मुने ॥ ५७ ॥
लक्षमेकं जपेद् दोषान्मुच्यते यदि न प्रथा।
वैश्यायां बहुशो गत्वा जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥ ५८ ॥
अर्धलक्षं रहस्यं चेद् दोषान्मुच्येत भिक्षुकः।
शूद्रायां बहुशो गत्वा जपेत् स्नात्वायुतद्वयम् ॥ ५९ ॥
मुच्यते भिक्षुको दोषाद् यदि न प्रथिता क्रिया।
ब्रह्मचारी वनस्थश्च यथा भिक्षुस्तथा चरेत् ॥ ६० ॥
भिक्षोर्यन्मुनिशार्दूल प्रायश्चित्तं मयोदितम्।
तत्पादमाचरेद् दोषान्मुच्यते हि गृहाश्रमी ॥ ६१ ॥
प्रणवाद्यास्त्रयो वेदा प्रणवे पर्यवस्थिताः।
अन्तःप्रणवनिष्ठानां नावाप्यं विद्यते क्वचित् ॥ ६२ ॥

---

५३. –b) दे$_1$ मथा (→प्रथा). -d दे$_2$ प्रतिवांसंरं (→प्रतिवत्सरम्); दे$_3$ * ग्यतः प्रतिवासरं.
५४. –c) दे$_3$ मैथुनती (→मैथुनतो). –d) दे$_{2.3}$. यदि प्रचलितं पतेः.
५५. –a) दे$_3$ सा * स्रं (→साहस्रं). –b) दे$_{2.3}$ जप्त्वा दोषाद्विमुच्यते. –c) दे$_2$ भित्योः (→भिक्षोः).
५६. –b) दे$_3$ मौना (→मौनी). –c) दे$_{2.3}$ जपेन्मंत्रं (→जपेत् साक्षाद्). –d) दे$_{2.3}$ साक्षाद्देवस्य (→देव देवस्य).
५४ . श्लोकानन्तरं दे$_1$ हस्तलेखे श्लोक संख्या ४५ संख्यातः प्रारब्धा.
५९. –a) दे$_3$ अर्धलक्षं र * स्यं चे.
६०. –a) दे$_3$ भिक्षु (→भिक्षुको); दे$_3$ दोषा (→दोषाद्). –b) दे$_2$ यहि (→यदि). –c) दे$_3$ वनस्थस्य (→वनस्थश्च).
६१. –c) दे$_{2.3}$ त्वत्पादं (→तत्पादं).
६२. –a) दे$_{1.2}$ त्रयो वेदाः, दे$_3$ त्रयी वेदाः (→त्रयो वेदा). –b) दे$_3$ पर्या° (→पर्य°). –c) दे$_3$ अतः (→अन्तः).

अहो प्रणवमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ।
सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ ६३ ॥

मुच्यते सर्वदोषेभ्यः प्रणवाभ्यासतत्परः ।
व्रतानि सर्वदानानि तपांसि सुबहूनि च ॥ ६४ ॥

वेदाभ्यासश्च यज्ञाश्च तीर्थयात्रा तथैव च ।
अन्यानि यानि कर्माणि विशिष्टानि श्रुतौ स्मृतौ ॥ ६५ ॥

अस्याभ्यासेन तत्सर्वे न समं विद्धि सुव्रत ।
बहुनोक्तेन किं ब्रह्मन् वदामि तव सादरम् ॥ ६६ ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवः परमं पदम् ॥ ६७ ॥

ओंकारेण प्लवेनैव संसाराब्धि तरेद् द्विजः ।
प्रणवेन प्रदीपेन स्वात्मानं ब्रह्म पश्यति ॥ ६८ ॥

वर्णाश्रमपरिभ्रष्टा ये नरा मूढचेतसः ।
तेऽपि पापार्णवं तीर्त्वा ज्ञानं लब्ध्वा शिवं ययुः ॥ ६९ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सादरं सर्वदा मुने ।
अस्याभ्यासेन चात्मानमाश्रयान्यद् भृशं त्यज ॥ ७० ॥

इत्युपपुराणे वासिष्ठलिङ्गे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

●

---

६४. –a) दे$_{2.3}$ °दोषेण (→°दोषेभ्यः). –b) दे$_1$ प्रणवाभ्यांस- (→प्रणवाभ्यास). –d) दे$_2$ सुबह्वनि (→सुबहूनि).
६५. –b) दे$_1$ चा (→च).
६६. –a) दे$_{2.3}$ तत्सर्वं (→तत्सर्वे).
६७. –b) दे$_3$ भय (→भयं).
६८. -a) दे$_1$ लवेनैव (→प्लवेनैव). –b) दे$_2$ संसारा * (→संसाराब्धि). -c) दे$_2$ प्रादीपेन (→प्रदीपेन).
६९. –d) दे$_2$ ल * (→लब्ध्वा); दे$_3$ शिव (→शिवं).
७०. –c) दे$_3$ अस्या * सेन (→अस्याभ्यासेन).

पुष्पिका–दे$_{2.3}$ °लैङ्गे (→°लिङ्गे)
दे$_3$ पुस्तके 67 श्लोकस्य b चरणानन्तरं–
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्मन् वदामि तव सादरं ॥ ६७ ॥
प्रणवे नित्य युक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।

८

ईश्वर उवाच ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव यजनं याजनं तथा ।
अध्यापनं चाध्ययनं मुने वेदार्थवित्तम ॥ १ ॥

षट् कर्माणि विधीयन्ते ब्राह्मणस्य सदा श्रुतौ ।
षण्णां तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ २ ॥

याजनाध्यायने तद्वद् विशुद्धेभ्यः प्रतिग्रहः ।
क्षत्रियस्य च वैश्यस्य दानमध्ययनं तथा ॥ ३ ॥

यज्ञश्च धर्म इत्युक्तः क्षत्रियस्य विशेषतः ।
अन्यायवर्तिनां दण्डं युद्धं चोक्तं क्रमेण तु ॥ ४ ॥

कृषिर्वैश्यस्य धर्मः स्याद् विशेषेण महामुने ।
इतरेषां तु वर्णानां शुश्रूषा या प्रियेण सा ॥ ५ ॥

शूद्राणां धर्म इत्युक्तः संग्रहेण मया तव ।
चत्वार आश्रमा प्रोक्ता ब्रह्मचारी गृही वनी ॥ ६ ॥

संन्यासी च मुने तेषामन्यो नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ।
भिक्षाचर्या गुरोर्नित्यं शुश्रूषा च महामुने ॥ ७ ॥

८

१. –c) दे$_2$ चाद्धयानं (→चाध्ययनं).

२. –a) दे$_3$ कर्मा * (→कर्माणि). –b) दे$_3$ ब्रह्मणस्य (→ब्राह्मणस्य). –c) दे$_2$ षण्णं, दे$_3$ *ण्णां (षण्णां); दे$_{2.3}$ कर्मणा भस्म (→कर्मणां मध्ये).

३. –a) दे$_1$ °ध्ययने (→ध्यायने).

४. –a) दे$_3$ इत्युक्तेः (→इत्युक्तः). –c) दे$_{1.2}$ दंडो, दे$_3$ दंडे (→दण्डं). –d) दे$_{2.3}$ चाकृ (→चोक्तं); दे$_{2.3}$ त्रिमेण (→क्रमेण).

५. –a) दे$_3$ कृषि (→कृषिर्); दे$_{2.3}$ धर्म (→धर्मः). –c) दे$_2$ वर्णाना (→वर्णानां).

६. –c) दे$_1$ आश्रमाः (→आश्रमा). –d) दे$_2$ ब्रह्मचरी (→ब्रह्मचारी).

७. –c) दे$_3$ गुरो (→गुरोर्); दे$_1$ नित्य (→नित्यं).

स्वाध्यायश्च तथा संध्या कर्म ब्रह्मविदां वर ।
अग्निकार्यं समासेन धर्मः स्याद् ब्रह्मचारिणः ॥ ८ ॥

पावकस्यातिथेश्चापि सदा ब्रह्मन् पुरःसरम् ।
अभ्यागतानां शुश्रूषा यज्ञो दानं शिवार्चनम् ॥ ९ ॥

गृहस्थस्य समासेन धर्मः प्रोक्तो मया तव ।
शाकमूलफलाशित्वं होमः स्वाध्याय एव च ॥ १० ॥

संविभागश्च सर्वेषां धर्मोऽयं वनवासिनः ।
नित्यकर्मपरित्यागो वैराग्यपरिपाकतः ॥ ११ ॥

भिक्षाशित्वं शिवध्यानं स्नानं संध्या सुभस्मना ।
आत्मज्ञानार्थमाचार्याद् वेदान्तश्रवणं सदा ॥ १२ ॥

धर्मोऽयं भिक्षुकस्योक्तो मया वेदार्थवित्तम ।
ब्रह्मचर्यवनस्थानां भिक्षुकाणां तथैव च ॥ १३ ॥

साधारणं मया प्रोक्तं तथा वै ब्रह्मचारिणाम् ।
स्वदारे मन्त्रतो ब्रह्मन् ऋतुकाले तु मैथुनम् ॥ १४ ॥

पर्ववर्जं गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
एवं वर्णाश्रमाचारो मया प्रोक्तः सनातनः ॥ १५ ॥

श्रद्धया मत्प्रसादार्थमाचरन्ति जनाश्च ये ।
तेषां नास्ति महाघोरे नरके वर्तनं मुने ॥ १६ ॥

वर्णाश्रमसमाचारात् सर्वे संसारवर्तिनः ।
ज्ञानं मद्विषयं लब्ध्वा यान्ति मत्परमं वपुः ॥ १७ ॥

---

८. –b) दे$_2$ ब्रह्मा (→ब्रह्म).

९. –b) दे$_{2.3}$ ब्रह्मन् श्रद्धा (→सदा ब्रह्मन्); दे$_3$ ** (→सरं). –c) दे$_3$ अ * गतानां (→अभ्यागतानां).

१०. –b) दे$_1$ धर्म (→धर्मः); दे$_2$ प्रोक्ता (→प्रोक्तो).

१२. –a) दे$_{2.3}$ °ध्यान (→°ध्यानं). –b) दे$_{2.3}$ संध्या स्नानं (→स्नानं संध्या).

१३. –c) दे$_2$ ब्रह्मचर्यं (→ब्रह्मचर्य).

१४. –d) दे$_3$ [ऋ] तु काले (→ऋतुकाले).

१७. –b) दे$_3$ संस * (→संसार). –c) दे$_2$ ल * (→लब्ध्वा).

वर्णाश्रमसमाचारं विना वेदविदां वर ।
वाञ्छन्ति मोक्षं ये मूढास्तेषां नास्त्येव निष्कृतिः ॥ १८ ॥

पुरा शाण्डिल्यसंज्ञस्तु ब्राह्मणः कश्चिदल्पवित् ।
वेदवादं परित्यज्य साहसी बुद्धिपूर्वकम् ॥ १९ ॥

परदारान् सदा गत्वा कृत्वा पापानि संततम् ।
वासुदेवं कुमार्गेण पूजयामास सुव्रत ॥ २० ॥

ततो विश्वात्मको विष्णुः प्रादुरासीत् स्वमायया ।
तस्याग्रतोऽपि संदृष्ट्वा पूजां चक्रे पुनः पुनः ॥ २१ ॥

ततो मायी हरिर्ब्रह्मंछाण्डिल्यं प्रत्यभाषत ।
धिक् शाण्डिल्य सुदुर्बुद्धे साहसी त्वमहो भृशम् ॥ २२ ॥

को वा वर्णाश्रमाचारं श्रौतं त्यक्तुं त्वया विना ।
शक्तः 'पापबलात्युक्तं नास्ति ते निष्कृतिः श्रुतौ ॥ २३ ॥

कुमार्गेणापि शाण्डिल्य कृता पूजा मम त्वया ।
अतः कालेन महता वेदमार्गे गमिष्यसि ॥ २४ ॥

तस्मात् पञ्चरात्रोक्तवर्त्मना श्रद्धया सह ।
मामाराधय शाण्डिल्य ब्राह्मणानपि भक्तितः ॥ २५ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् विष्णुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
शाण्डिल्योऽपि पुनर्ब्रह्मन् पञ्चरात्रं तु वैष्णवम् ॥ २६ ॥

---

१८. –b) दे$_2$ किना (→विना).
१९. –a) दे$_2$ शाडिल्य (→शाण्डिल्य). –c) दे$_3$ ** वेदां (→वेदवादं).
२०. –a) दे$_{2.3}$ परदारं (→परदारान्). –d) दे$_3$ सुव्रतं (→सुव्रत).
२१. –c) दे$_{2.3}$ तस्याग्रे सोपि तं दृष्ट्वा .
२२. –b) दे$_2$ *****, दे$_3$ प्रात्यभाषत (→प्रत्यभाषत). –c) दे$_2$ ***** दुर्षुद्धे, दे$_3$ धिक् धिक् शांडिल्य दुर्बुद्धे.
२३. –c) दे$_{2.3}$ बला (→बलात्); दे$_1$ त्यक्तुर्, दे$_2$ त्यक्तु (→त्यक्तुं). –d) दे$_1$ वास्ति (→नास्ति).
२४. –a) दे$_3$ शाण्डल्य (→शाण्डिल्य). –c) दे$_2$ महतो (→महता).
–d) दे$_{2.3}$ वेदमार्गं (→वेदमार्गे).
२५. –a) दे$_{1.2}$ तस्मात्त्वं (→तस्मात्); दे$_3$ तस्मात्व पंचरात्रांक्त.
–b) दे$_3$ वर्मना (→वर्त्मना).

परिगृह्य महाविष्णुं पूजयामास भक्तितः ।
पुनर्विष्णोः प्रसादेन वेदमार्गातिवर्तनी ॥ २७ ॥

शाण्डिल्यः संहितां चक्रे वैष्णवीं महतीं मुने ।
तस्यां चक्रुर्मुने दीक्षां पाषण्डाः पापयोनयः ॥ २८ ॥

स्थापितायां तु शाण्डिल्यः संहितायां ममार ह ।
पुनर्द्रंष्ट्राकरालास्याः क्रुद्धाः पाशधरा मुने ॥ २९ ॥

शूलहस्ता महाक्रूरनयनाः कृष्णविग्रहाः ।
निर्घृणाः सततं ब्रह्मन् यमदूता भयंकराः ॥ ३० ॥

बद्धवा पाशेन शाण्डिल्यं मार्गे दुष्कण्टके मुने ।
अधोमुखोर्ध्वपादं तं सर्वदाकृष्य मुद्गरैः ॥ ३१ ॥

पीड्यान्धकूपे निक्षिप्य यमराजस्य संनिधौ ।
निधायापीण्ड्य पादैस्ते पश्येत्यूचुर्यमं प्रति ॥ ३२ ॥

सोऽपि तं प्रेक्ष्य दुर्बुद्धिं यमराजो भयंकरः ।
प्राहातितीक्ष्णया वाचा पीड्यतां मम संनिधौ ॥ ३३ ॥

इत्युक्ते यमराजे तु शाण्डिल्यं यमकिंकराः ।
मुद्गरैः खड्गशूलाद्यैः पीडां चक्रुर्भृशं तदा ॥ ३४ ॥

पुनश्चाह यमः क्रुद्धो रक्तघूर्णितलोचनः ।
इष्टानामप्यनिष्टानां साधनं मातृवत् सदा ॥ ३५ ॥

---

२७. –d) दे$_{1.3}$ °वर्तिनी (→°वर्तनी).

२८. –b) दे$_3$ वैष्णवं (→वैष्णवीं); दे$_3$ महती (→महतीं). –c) दे$_1$तस्याश्र् (→तस्यां); दे$_2$ दीक्षा (→दीक्षां).

२९. –a) दे$_{2.3}$ शांडिल्य (→शाण्डिल्यः). –b) दे$_1$ महारहः (→ममार ह).
–d) दे$_{2.3}$ क्रुद्धा (→क्रुद्धाः).

३०. –b) दे$_3$ विग्र [ह] हाः (→विग्रहाः). –c) दे$_3$ निर्घूणात (→निर्घृणाः); दे$_1$ ब्रह्म (→ब्रह्मन्). –d) दे$_3$ य *°(→यम°).

३२. –b) दे$_3$ °राजास्य (→°राजस्य). –c) दे$_1$ निधाय° (→निधाया°); दे$_1$ पादौ ते (→पादैस्ते).

३३. –c) दे$_{2.3}$ प्रहस्य भीमया वाचा.

३४. –a) दे$_{2.3}$ यमराजेन (→यमराजे तु). –b) दे$_3$ शांडिल्य (→शाण्डिल्यं)–c) दे$_{2.3}$ मुद्गरै (→मुद्गरैः). –d) दे$_2$ °भृशां (→°भृशं); दे$_{2.3}$ मुने (→तदा).

३५. –b) दे$_3$ °घूणित° (→°घूर्णित°).

प्राप्तये परिहाराय बोधयन्ती श्रुतिर्यतः ।
बुद्धिपूर्वं परित्यक्ताऽनेन साक्षाद् दुरात्मना ॥ ३६ ॥

तस्मादेनं तु पापिष्ठं तत्पापविनिवृत्तये ।
रौरवादिषु सर्वेषु नरकेषु क्रमेण तु ॥ ३७ ॥

भोजयित्वा महादुःखान्यप्रसह्यान्यनेकशः ।
आगच्छध्वं सहानेन शाण्डिल्येन दुरात्मना ॥ ३८ ॥

इति संचोदिता ब्रह्मन् यमदूता यमेन तु ।
तथैव चक्रुः पापिष्ठमब्दानामयुतं सदा ॥ ३९ ॥

पुनश्चैनं समादाय यमदूता यमं ययुः ।
तं दृष्ट्वा यमराजोऽपि प्राह गम्भीरया गिरा ॥ ४० ॥

भद्रं भद्र त्वया भुक्तं कल्याण जीवदुःसहम् ।
पापानां फलमाश्चर्यं गच्छ विष्णोः पुरं सुखम् ॥ ४१ ॥

इत्युक्ते यमराजेन शाण्डिल्यो रथमास्थितः ।
स्वस्तिमङ्गलसंयुक्तः सुखं विष्णुपुरं गतः ॥ ४२ ॥

दृष्ट्वा शाण्डिल्यमनघं विष्णुर्भक्तहिते रतः ।
प्रसादमकरोदस्य पुनरेनमभाषत ॥ ४३ ॥

वेदमार्गपरित्यागफलं भुक्तं त्वयानघ ।
मत्तन्त्राश्रयेणैव मत्पूजा च कृता त्वया ॥ ४४ ॥

---

३६. –d) दे$_3$ साक्षां (→साक्षाद्).

३७. –b) दे$_1$ °द्धूतये (→°वृत्तये).

३८. –a) दे$_3$ °दु * न् (→°दुःखान्).

39. –b) दे$_3$ तुः (→तु). –d) दे$_1$ अज्ञानाम् (→अब्दानाम्).

४० –b) दे$_3$ प्रयुः (→ययुः).

४१. –a) दे$_3$ भद्र भद्रं (→भद्रं भद्र). –b) दे$_{2.3}$ कल्याणातीव दुःसहं. –d) दे$_{2.3}$ गव (→गच्छ); दे$_3$ सुरं (→पुरं).

४२. –a) दे$_{2.3}$ इत्युक्तो (→इत्युक्ते). –d) दे$_2$ °पुरीं, दे$_3$ °पुरी (→°पुरं).

४३. –b) दे$_3$ °भुक्त° (→°भक्त°). –d) दे$_2$ अभाषात्, दे$_3$ अभाषतः (→अभाषत).

४४. –b) दे$_3$ भुक्त (→भुक्तं). –c) दे$_{1-3}$ श्रयणेनैव (→श्रयेणैव). –d) दे$_{2.3}$ त्व (दे$_3$ त्वा) या कृता (→कृतात्वया).

तयाहं प्रीतवानस्मि तव शाण्डिल्य मे प्रियः ।
भूयोऽपि मत्प्रसादेन कर्मलोके द्विजोत्तम ॥ ४५ ॥

भूत्वा वर्णाश्रमाचारं श्रौतं कृत्वा यथाबलम् ।
मद्भक्त्याऽतीवसंयुक्तो ममाराधनतत्परः ॥ ४६ ॥

साक्षाद् ब्रह्मैकविज्ञानं ज्ञानं लब्ध्वा मृतो भव ।
इत्युक्तो विष्णुना ब्रह्मंच्छाण्डिल्यो भुवि जातवान् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणानां कुले शुद्धे साक्षादग्निसमो मुने ।
स पुनर्वासुदेवस्य प्रसादेन महामुने ॥ ४८ ॥

ब्रह्मचर्याश्रमे स्थित्वा वेदान् सम्यगधीतवान् ।
पुनः स्नात्वा गृही भूत्वा शान्तः सत्यपरायणः ॥ ४९ ॥

अग्नीनाधाय विधिवत् कृत्वा यागानन्तरम् ।
प्रनष्टपापः शुद्धात्मा ब्रह्मज्ञाने सदा शुचिः ॥ ५० ॥

अनित्यमीश्वरादन्यदिति ज्ञात्वा प्रसादतः ।
विरक्तः सर्वलोकेभ्यस्त्यक्त्वा कर्माणि सर्वतः ॥ ५१ ॥

आचार्यात् श्रुतवेदान्तो मत्प्रसादान्महामुने ।
सर्वलोकविधातारं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ ५२ ॥

सत्यबोधसुखानन्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ।
अप्रमेयमनौपम्यमनिर्देश्यं शिवाभिधम् ॥ ५३ ॥

---

४५. –b) दे$_3$ शाण्डिल्या * (→शाण्डिल्य मे); दे$_{2.3}$ प्रिय (→प्रियः). –d) दे$_2$ द्विजोत्तमः (→द्विजोत्तम).

४६. –c) दे$_3$ °वीत (→°तीव); दे$_2$ संयुक्ते (→संयुक्तो).

४७. –c) दे$_3$ इत्युक्तौ (→इत्युक्तो).

४८. –c) दे$_2$ पुनः स, दे$_3$ स ** (→स पुनः).

४९. –a) दे$_2$ आश्रघ्ने (→आश्रमे). –d) दे$_2$ सत्या °(→सत्य°).

५०. –c) दे$_1$ शूद्रात्मा (→शुद्धात्मा).

५१. –a) दे$_2$ आनित्यम् (→अनित्यम्).

५२. –a) दे$_2$ आचार्या (→आचार्यात्); दे$_2$ छत° (→श्रुत°); दे$_3$ आर्चार्याघृत वेदांतो .

५३. –b) दे$_3$ एदि (→आदि). –d) दे$_3$ अनिर्दृश्यं (→अनिर्देश्यं); दे$_{2.3}$ शिवाभिधां (→शिवामिधं).

मामपश्यदयत्नेन मुने स्वात्मतया सदा ।
प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् प्रपञ्चं प्रतिभासतः ॥ ५४ ॥

स मुक्तो भुक्तवान् भोगान् कञ्चितकालमनादृतः ।
स पुनः कर्मणामन्ते निवृत्तो विश्वमायया ॥ ५५ ॥

एवं वर्णाश्रमाचाराद् वेदसिद्धादयत्नतः ।
शाण्डिल्योऽपि विमुक्तोऽभूत् तच्छिष्याश्चैवमेव हि ॥ ५६ ॥

बहवोऽनेन मार्गेण पूता मद्रूपमागताः ।
वेदमार्गं विना ब्रह्मन्नास्त्युपायो विमुक्तये ॥ ५७ ॥

सर्वशास्त्राणि वेदाङ्गान्युपवेदास्तथैव च ।
पुराणानि तथा सांख्ययोगः पाशुपतस्तथा ॥ ५८ ॥

देशजातिकुलानां तु धर्माश्चान्ये महत्तराः ।
सर्वे वेदाविरोधेन प्रमाणं नान्यथा भवेत् ॥ ५९ ॥

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः किंच प्रत्यवायस्य हेतवः ॥ ६० ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्रह्मन् ब्रह्मविदां वर ।
त्यक्त्वा वेदविरुद्धानि वेदमेकं समाश्रय ॥ ६१ ॥

इति परमेश्वरवाक्यमभीष्टं श्रुतिवचनेन समं हृदि कृत्वा ।
श्रुतिहृदयं प्रणिपत्य महेशं श्रुतिमहिमानमवैत् स वसिष्ठः ॥ ६२ ॥

इत्युपपुराणे वासिष्ठलिङ्गे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

५४. –d) दे$_3$ प्रपंच (→प्रपञ्चं); दे$_1$ °भाश्चतः (→°भासतः).
५५. –b) दे$_3$ केचित् काल मनादतः. –c)दे$_2$ कर्मणं (→कर्मणां).
५६. –d) दे$_3$ तच्छिष्योः (→तच्छिष्याः).
५७ –c) दे$_3$ वद° (→वेद°).
५८. –a) दे$_3$ वेदांगोन् (→वेदांगान्). –c) दे$_{2.3}$ साख्यं (→सांख्य).
–d) दे$_{2.3}$ योगं पाशुपतं तथा.
५९ –a) दे$_{2.3}$ च (→तु).
६०. –a) दे$_{2.3}$ °वाह्या (→°वाह्याः). –c) दे$_{2.3}$ किं तु (→ किं च).
६१. –b) दे$_3$ ** (→ब्रह्मन्).
६२. –c) दे$_1$ हृदय (→हृदयं). –d) दे$_{2.3}$ वसिष्ठं (→वसिष्ठः).
पुष्पिका–दे$_{2.3}$ लैंगे (→लिंगे).

१

ईश्वर उवाच ।

युगं चतुर्विधं प्रोक्तं कालतत्त्वविशारदैः ।
तेषामाद्यं कृतं विद्धि ततस्त्रेतायुगं मुने ॥ १ ॥

तृतीयं द्वापरं विद्धि ततः कलियुगं मुने ।
ब्रह्मा कृतयुगस्यैव देवता परिकीर्तितः ॥ २ ॥

रविस्त्रेतायुगस्योक्तो द्वापरस्य मुने हरिः ।
रुद्रः कलियुगस्यापि त्रयाणामपि देवता ॥ ३ ॥

आद्यं सत्त्वगुणोद्रिक्तं विद्धि वेदविदां वर ।
त्रेता सत्त्वरजोमिश्रा द्वापरं केवलं रजः ॥ ४ ॥

चतुर्थं तामसं ब्रह्मन् विद्धि वेदार्थवित्तम ।
एको धर्मः सदा शुद्धो वृषभो नाम वाहनः ॥ ५ ॥

आद्ये धर्मश्चतुष्पादः स्थितस्त्रेतायुगे त्रिभिः ।
पादाभ्यां द्वापरे ब्रह्मन् कलौ पादेन तिष्ठति ॥ ६ ॥

आद्यं बलं द्विजस्यास्ति द्वितीये क्षत्रियस्य तु ।
तृतीये बलवान् वैश्यः शूद्रस्तु बलवान् कलौ ॥ ७ ॥

---

* दे$_{2.3}$ श्री ईश्वर उवाच ।

२. –d) दे$_{2.3}$ °कीर्तिता (→°कीर्तितः).

३. –a) दे$_{2.3}$ °स्योक्ता (→°स्योक्तो).

४. –a) दे$_3$ सत्वगुणे° (→सत्वगुणो°). –b) दे$_3$ वरा (→वर).

५. –a) दे$_3$ चतुर्थ (→चतुर्थं). –b) दे$_3$ वे*र्थ (→वेदार्थ).
–d) दे$_{2.3}$ मम वाहनं (→नाम वाहनः) .

६. –d) दे$_1$ पादोन (→पादेन).

७. –d) दे$_1$ 'वान कलौ' (7d) इत्यारभ्य 'महामुने' (10d) यावत् द्विरावृत्तम् ;
दे$_2$ कलै (→कलौ).

कृते ध्यानं तपश्चैव कर्तुं शक्यमयत्नतः ।
ज्ञानयोगौ मुने शक्यौ त्रेतायामप्रमादतः ॥ ८ ॥

द्वापरे शक्यते कर्तुं योगो क्लेशेन सुव्रत ।
दानमेव कलौ शक्यं कर्तुं सर्वजनैः सदा ॥ ९ ॥

आद्ये पूर्णायुषः सर्वे सदातृप्ता हिते रताः ।
रूपयौवनसंपन्नाः सदा सर्वे महामुने ॥ १० ॥

त्रेतायां कलहश्चाल्पो जायते सर्वदेहिनाम् ।
क्षुत्पिपासा च वैषम्यं स्वल्पं विप्र प्रजायते ॥ ११ ॥

द्वापरे जायते लोभः क्रोधश्च धनहीनता ।
पुण्यकर्माप्रवृत्तिश्च भूयो भूयो विजायते ॥ १२ ॥

कलौ निन्दन्ति विद्वांसं ब्रह्मनिष्ठमकारणात् ।
विरक्तांश्चापि निन्दन्ति नराः सर्वत्र सर्वदा ॥ १३ ॥

धर्मिष्टं सर्वदा ब्रह्मन् बाधन्ते सर्वजन्तवः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं घ्नन्ति नीचा महामुने ॥ १४ ॥

मायावित्त्वमसूया च दम्भो दर्पश्च सुव्रत ।
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहोऽसत्यं सदा नृणाम् ॥ १५ ॥

वर्तते सर्वदा क्लेशो व्याधयश्चाधयस्तथा ।
केचिद् रुद्रं समाश्रित्य विष्णुं निन्दन्ति वैष्णवान् ॥ १६ ॥

अन्ये विष्णुं समाश्रित्य निन्दन्तीश्वरमव्ययम् ।
केचिद् ब्रह्माणमादित्यं केचिन्निन्दन्ति पावकम् ॥ १७ ॥

---

९. –b) दे$_2$ सुव्रता (→सुव्रत). –c) दे$_2$ कर्त्रुं, दे$_3$ कर्तुं (→शक्यं). –d) दे$_{2.3}$ शक्यं (→कर्तुं); दे$_1$ सर्वज्ञैः (→सर्वजनैः).

१०. –b) दे$_{2.3}$ नराः (→रताः). –c) दे$_1$ °सर्पनाः, दे$_{2.3}$ °संपन्ना (→°संपन्नाः).

११.. –c) दे$_2$ क्षत्पिपासा (→क्षुत्पिपासा). –d) दे$_2$ विजायते (→प्रजायते).

१४. –a) दे$_3$ * ह्मन् (→ब्रह्मन्). d) दे$_{2.3}$ शूद्रा (→नीचा).

१५. –a) दे$_2$ चं (→च). –b) दे$_3$ सुव्रता (→सुव्रत). –c) दे$_2$ कम, दे$_3$ काम (→कामः). –d) दे$_2$ स्येहो (→मोहो).

१६. –a) दे$_3$ स * दा (→सर्वदा).

१७. –c) दे$_3$ आदित्य (→आदित्यं).

आर्तं च रूपहीनं च विद्याहीनं महामुने ।
अर्थहीनं च निन्दन्ति धनवन्तो यथाबलम् ॥ १८ ॥

अनावृष्टिभयं चैव शस्यवाधास्तथैव च ।
अपहारोऽपि वित्तानां भूयो भूयो विजायते ॥ १९ ॥

देवताप्रतिमाः क्रोधान्नराश्चोत्पाटयन्ति च ।
अवमानं च कुर्वन्ति प्रतिमासु निरन्तरम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या निर्भया ब्रह्मवित्तम ।
त्यजन्ति स्वाश्रमं मोहाद् दुराचारा भवन्ति च ॥ २१ ॥

नाधीयन्त नरा वेदांच्छ्रद्धया मुक्तये मुने ।
जीवनार्थं मृषापाठं कुर्वन्ति परिमोहिताः ॥ २२ ॥

लेखनं पुस्तकं केचिच्छ्रुतेः कुर्वन्ति मोहिताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न यजन्ति कलौ युगे ॥ २३ ॥

अन्यानेन धनं ब्रह्मन् संपाद्य भुवि मानवाः ।
यजन्ति यशसे केचित् श्रद्धया न कदाचन ॥ २४ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रशिष्या भवन्ति च ।
त्रैवर्णिका मुने शूद्रं सेवन्ते धनवाञ्छया ॥ २५ ॥

संभाषणं सदा शूद्रैः स्पर्शनं भोजनं सह ।
कुर्वन्ति ब्राह्मणा वैश्या राजानश्च दिने दिने ॥ २६ ॥

---

१८. –a) दे$_3$ आर्त (→आर्तं). –c) दे$_3$ निदंति (→निन्दन्ति).

१९. –a) दे$_{2.3}$ नित्यं (→चैव). –b) दे$_{2.3}$ °नाशस् (→°बाधास्). –c) दे$_{2.3}$ अपहारश्च (→अपहारोऽपि). –d) दे$_{2.3}$ –भिजायते (→विजायते).

२०. –a) दे$_3$ दे * ता (→देवता). –d) दे$_3$ प्र *° (→प्रति°).

२२. –a) दे$_3$ नाधीयंते (→नाधीयन्त).

२३. –a) दे$_{2.3}$ पुस्तके (→पुस्तकं); दे$_1$ किंचित् (→केचित्). –b) दे$_{2.3}$ °धृतेः (→°च्छ्रुतेः).

२५. –a) दे$_1$ वैश्याः (→वैश्या). –d) दे$_1$ द्रवंते (→सेवन्ते).

२६. –b) दे$_2$ तथा (→सह); दे$_3$ स्पशन भोजने तथा.

शूद्रा राजानमाश्रित्य मन्त्रिणश्च भवन्ति हि ।
ब्राह्मणान् निर्घृणा नित्यं वाधयन्ति महामुने ॥ २७ ॥

स्नानहीनो नरो भुङ्क्ते जपहोमादिवर्जितः ।
देवताराधने नित्यं भवन्ति विमुखा जनाः ॥ २८ ॥

उद्धूलनं त्रिपुण्डं च भस्मना वेदमन्त्रतः ।
वेदमार्गपरिभ्रंशं कारयिष्यन्ति वै कलौ ॥ २९ ॥

किमत्र बहुनोक्तेन वसिष्ठ मुनिसत्तम ।
मर्यादा भिद्यते लोके लौकिकी न करिष्यति ॥ ३० ॥

लोहेन निर्मितैर्लोका युगान्ते समुपस्थिते ।
अङ्किताश्च भविष्यन्ति देवतायुधलाञ्छनैः ॥ ३१ ॥

नराणां नामरूपाभ्यां युगान्ते समुपस्थिते ।
अन्यानि यानि कर्माणि श्रौतानि मुनिसत्तम ॥ ३२ ॥

स्मार्तानि नाचरिष्यन्ति कलौ ब्रह्मन् नराः सदा ।
आम्नायं धर्मशास्त्रं च पुराणं भारतं मुने ॥ ३३ ॥

जल्पमात्रमिति ब्रह्मन् वदिष्यन्ति कलौ नराः ।
कुर्वन्त्यश्रौतकर्माणि श्रद्धया मुनिसत्तम ॥ ३४ ॥

स्वधर्मेऽभिरुचिर्नास्ति ब्राह्मणानां कलौ युगे ।
पञ्चरात्रं प्रशंसन्ति केचिद् भागवतं मुने ॥ ३५ ॥

---

२७. –b) दे$_3$ मत्रिणश्च (→मन्त्रिणश्च). –c) दे$_{2.3}$ निघृणा (→निर्घृणा). –d) दे$_3$ वाधयति (→वाधयन्ति).

२८. –d) दे$_3$ * मुखा (→विमुखा).

२९. दे$_{2.3}$ २९ cd -३० Θ .

३१. –a) दे$_{2.3}$ न करिष्यन्ति मोहेन. –b) दे$_2$° [प] स्थिते (→°पस्थिते). –d) दे$_2$ °युधु° (→°युध°).

३२. –a) दे$_2$ नम (→नाम). –c) दे$_3$ अन्या [न] (→अन्यानि).

३३. –a) दे$_3$ नचि° (→नाच°). –c) दे$_3$ [च] (→च).

३४. –b) दे$_2$ नारा (→नराः).

अश्रौतमूर्ध्वपुण्ड्रादि ललाटे श्रद्धया सह ।
धारयिष्यन्ति मोहेन युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६ ॥

केचित् कापालमिच्छन्ति केचित् पाशुपतं मुने ।
केचिद् बौद्धं प्रशंसन्ति केचिद् दैगम्बरं मुने ॥ ३७ ॥

केचिल्लोकायतं ब्रह्मन् केचित् सोमं महामुने ।
लाकुलं केचिदिच्छन्ति तथा केचित् तु भैरवम् ॥ ३८ ॥

केचिद् वामं प्रशंसन्ति केचिच्छाक्तं तथैव च ।
शांभवं केचिदिच्छन्ति यामलं भुवि केचन ॥ ३९ ॥

अन्यानि यानि शास्त्राणि विरुद्धानि महामुने ।
स्वतः प्रमाणभूतेन वेदेन मुनिसत्तम ॥ ४० ॥

तान्येव श्रद्धया युक्ताः परिगृह्य द्विजातयः ।
आचरन्ति महाधीरा युगान्ते समुपस्थिते ॥ ४१ ॥

शुक्लदन्ता महाधीरा मुण्डाः काषायधारिणः ।
शूद्रा धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ ४२ ॥

वेदविक्रयिणः केचित् तीर्थविक्रयिणः परे ।
यज्ञविक्रयिणः केचित् तपोविक्रयिणः परे ॥ ४३ ॥

देवविक्रयिणः केचित् तैलविक्रयिणः परे ।
क्षीरविक्रयिणः केचिदाज्यविक्रयिणः परे ॥ ४४ ॥

धान्यविक्रयिणः केचिज् जलविक्रयिणः परे ।
कन्याविक्रयिणः केचित् पशुविक्रयिणः परे ॥ ४५ ॥

---

३६. –a) दे$_1$ °पुड्डादि (→°पुण्ड्रादि). –b) दे$_1$ सत्वः (→सह).

३७. –a) दे$_1$ कपालं (→कापालं). –b) दे$_3$ पाशु [प] तं (→पाशुपतं). –c) दे$_1$ बौद्ध-(→बौद्धं). –d) दे$_3$ देगम्वरं (→दैगम्वरं).

३८. –c) दे$_1$ नाकुलं (→लाकुलं); दे$_3$ लाभ कुल केदिछन्ति.

३९. –a) दे3 वाम (→वामं). –d) दे$_2$ कचन (→केचन).

४०. –b) दे$_3$ वर्द्धानि (→विरुद्धानि).

४१. –a) दे$_{2.3}$ युक्ता (→युक्ताः). –b) दे$_{2.3}$ द्विजामुने (→द्विजातयः). –c) दे$_3$ महाधीराः (→महाधीरा).

४२. –b) दे$_3$ मुण्डाः कषाय° –c) दे$_{1.3}$ धर्म (→धर्मं).

४३. –c) दे$_3$ विक्र [यि] णः (→विक्रयिणः).

मांसविक्रयिणः केचित् सुराविक्रयिणः परे ।
पुत्रविक्रयिणः केचिद् दारविक्रयिणः परे ॥ ४६ ॥

भ्रातृविक्रयिणः केचिद् भविष्यन्ति कलौ नराः ।
ब्राह्मणान् पादयोर्बद्ध्वा हस्तयोर्निगडेन तु ॥ ४७ ॥

पीडयन्ति सदा शूद्रा धनार्थं राजसेवकाः ।
उच्चासनस्थान् शूद्रांश्च भूमौ स्थित्वा द्विजाः सदा ॥ ४८ ॥

स्वस्तिमङ्गलयुक्ताभिर्वाग्भिर्नित्यं स्तुवन्ति च ।
न क्षमन्ते द्विजान् शूद्रा मुने राजोपजीविनः ॥ ४९ ॥

शूद्राणां द्वारि सेवार्थं तिष्ठन्ति ब्राह्मणाः सदा ।
अध्यापयन्ति शूद्रांश्च ब्राह्मणा वेदवित्तम ॥ ५० ॥

पठन्ति वैदिकानर्थाम् शूद्राणामर्थसिद्धये ।
परदारपराः सर्वे भविष्यन्ति नराः सदा ॥ ५१ ॥

परभर्तृपरास्तद्वत् स्त्रियः सर्वाः स्वभावतः ।
मन्त्रौषधं समाश्रित्य दर्शयित्वा फलानि तु ॥ ५२ ॥

वेदमार्गपरिभ्रंशं कारयिष्यन्ति वै कलौ ।
किमत्र बहुनोक्तेन वसिष्ट मुनिसत्तम ॥ ५३ ॥

मर्यादा भिद्यते लोके लौकिकी वैदिकी तथा ।
वेदमार्गप्रतिष्टार्थं कृपयाऽहं महामुने ॥ ५४ ॥

सनकादिमुनीन्द्रेभ्यो दास्यामि ज्ञानमुत्तमम् ।
विष्णुश्च लोकरक्षार्थं मूर्तिमाश्रित्य कामपि ॥ ५५ ॥

---

४६. –b)दे3 जल,+सुरा° (→सुरा°). –d) दे1 दारा° (→दार°); दे3 दारविक्र*णः परे.

४८. – a) दे2 शूद्र- (→शूद्रा). –d) दे2.3 द्विजा (→द्विजाः).

४९. -b) दे3 वाग्भिर्नत्यं स्तु*ति च. –c) दे2 पमंते (→क्षमन्ते); दे2 द्विजानु (→द्विजान्).
–d) दे2°जीवितिनः (→°जीविनः).

५०. b)दे3 तिष्ठं तिष्ठंति (→तिष्ठन्ति). –d) दे2.3°वित्तमाः (→°वित्तम).

५२. – a) दे2 °पुरुष° (→ °भर्तृ°).

राक्षसानखिलान् हत्वा स्वस्वरूपं गमिष्यति ।
मन्नियोगाद्धरिः साक्षादतीव श्रद्धया सह ॥ ५६ ॥

कृष्णद्वैपायनो भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदान्तानां प्रतिष्ठार्थं मुने सूत्रं करिष्यति ॥ ५७ ॥

जैमिनिर्व्यासशिष्यस्तु ममाज्ञावशमागतः ।
कर्मकाण्डप्रतिष्ठार्थं गृहस्थे नियतव्रत ॥ ५८ ॥

यज्ञदानतपोयुक्तः स्वयं सूत्रं करिष्यति ।
उभाभ्यां सुस्थितो लोके वेदमार्गो भविष्यति ॥ ५९ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कलिदोषनिवृत्तये ।
वेदमार्गे सदा स्थित्वा मोक्षकामनया द्विजः ॥ ६० ॥

कृत्वा कर्म यथाशक्ति ज्ञानेच्छायां ततः परम् ।
त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि ज्ञानाभ्यासपरो भवेत् ॥ ६१ ॥

ज्ञानाभ्यासान्महापापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
यथा दावानले क्षिप्तं तृणं पर्णं च दह्यते ॥ ६२ ॥

आर्द्रमप्यखिलं पापं ज्ञानाग्निर्दहते क्षणात् ।
कुर्वाणोऽपि च कर्माणि कदाचिदपि यः पुमान् ॥ ६३ ॥

श्रद्धाहीनोऽपि वेदान्तश्रवणे यदि यत्नवान् ।
नास्ति तस्य भयं किञ्चित् कलिदोषोऽपि नश्यति ॥ ६४ ॥

---

५६. –c) दे3 योगद् (→योगाद्). –d) दे2 श्राद्धया, दे3श्र * या (→श्रद्धया).

५८. –b) दे2 आगतं (→आगतः); दे3ममाज्ञाब * मागता. –d) दे2.3 गृहस्थो नियतव्रतः.

५९. –b) दे3 सूत्रा (→सूत्रं). –c) दे1 सुस्थिते (→सुस्थितो). –d) दे2 भविष्यते (→भविष्यति.).

६०. –d) दे3 °कामा°(→°काम°) .

६१. –b) दे2 ज्ञान °(→ज्ञाने°). –d) दे3°अभ्या *(→°अभ्यास).

६२. –c) दे3 क्षिप्त (→क्षिप्तं). –d) दे3 तृणां (→तृणं).

६३. –b) दे3 °दहति (→°दहते).

६४. –a) दे2 श्राद्धा °(→श्रद्धा).

अभोज्यभोजनो वापि कुत्सिताचारवानपि ।
ज्ञानाभ्यासपरो विप्रः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६५ ॥

उदितं चेत् परं ज्ञानं ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।
पुण्यपापप्रसङ्गोऽपि नास्ति ज्ञानात् परं मुने ॥ ६६ ॥

सर्वमात्मतया दृष्टं यतस्तस्मिन् द्विजोत्तम ।
अल्पायासो महानर्थनाशकः सर्वसौख्यदः ॥ ६७ ॥

ज्ञानाभ्यासो यतस्तस्माद्ज्ञानमेव सदाऽभ्यसेत् ।
मूककुम्भो यथा तोये क्षिप्तः कालेन सुव्रत ॥ ६८ ॥

पूर्णकुम्भो भवेत् तोयात् तद्वज्ज्ञानेन मानवः ।
यथाग्निस्तृणकाष्ठादिनिर्मिते मन्दिरे स्थितः ॥ ६९ ॥

मन्दिरं दहति ज्ञानं तद्वदज्ञानमन्दिरम् ।
नीचाऽपि कन्यका राज्ञा गृहीता महिषी भवेत् ॥ ७० ॥

सा पुनर्नावमान्यार्हा पूज्यैवाखिलमानवैः ।
तद्वज् ज्ञानी नरो राज्ञा गृहीतो भुवि मानवः ॥ ७१ ॥

स पुनर्नावमानार्हः पूज्य एव सुरासुरैः ।
ज्ञानाभ्यासफलस्यास्य विनाशो नास्ति सर्वदा ॥ ७२ ॥

तस्माद् वेदान्तवाक्यानामभ्यासः सर्वदोषहृत् ।
अथवा यो नरो गत्वा पुरीं वाराणसीं मम ॥ ७३ ॥

---

६५. –b) दे$_{3}$ °आचार* (→°आचार).
६६. –a) दे$_{1}$ उदिते (→उदितं).
६७. –a) दे$_{3}$ दृष्टों (→दृष्टं). –b) दे$_{2}$ यतस्तस्मा, दे$_{3}$ येनस्तस्मा (→यतस्तस्मिन्).
६८. –a) दे$_{1}$ ज्ञानो° (→ज्ञाना°). –b) दे$_{1}$ मानं (→ज्ञानं).
६९. –b) दे$_{1}$ तद्वद्, दे$_{2.3}$ तस्माद् (→तद्वज्).
७०. –a) दे$_{3}$* हति (→दहति).
७१. –a) दे$_{1}$ पुनर्नाय° (→पुनर्नाव°). –c) दे$_{1}$ तद्वद् (→तद्वज्); दे$_{2.3}$ तद्वज् (दे$_{1}$ द्) ज्ञानेव राज्ञा वै.
७२. –a) दे$_{1}$ पुनर्नीव° (→पुनर्नाव°). –c) दे$_{2.3}$ परस्यास्य (→फलस्यास्य).
७३. –b) दे$_{2}$ अभ्या *(→अभ्यासः).

श्रद्धाविनयसंयुक्तः प्रणम्य मणिकर्णिकाम् ।
तस्यां स्नात्वा महादेवं साक्षाद् विश्वेश्वरं शिवम् ॥ ७४ ॥

दृष्ट्वा प्रणम्य देवेशं समाराध्य यथाबलम् ।
उपोष्य दिनमात्रं वा मुच्यते कलिदोषतः ॥ ७५ ॥

अथवा ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ यो नरः श्रद्धया सह ।
सुवर्णमुखरीं गत्वा स्नात्वा तस्यामुपोषितः ॥ ७६ ॥

श्रीकालहस्तिनाथं मां दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च ।
विजित्य कलिजान् दोषान् मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ७७ ॥

अस्मादन्यं मुने स्थानं नास्ति संसारनाशकम् ।
अत्र ब्रह्मविदां श्रेष्ठ यत्किञ्चिच्छिवयोगिने ॥ ७८ ॥

ददाति यः पुमान् भक्त्या स याति परमां गतिम् ।
विषुवायनकालेषु यदत्र शिवयोगिने ॥ ७९ ॥

दत्तं तदक्षयं प्रोक्तं धार्मिकैर्वेदपारगैः ।
वाराणस्यां प्रदत्तं यत् तत् सहस्रगुणाधिकम् ॥ ८० ॥

अत्र दत्तमसंख्यातं कलिदोषस्य नाशनम् ।
तस्मादेतत् प्रयत्नेन भजेत् स्थानं नरः सदा ॥ ८१ ॥

अत्र भक्तिमतां नृणां नास्ति लोकत्रयेष्वपि ।
भीतिस्तस्मान्नरो भक्तिं कुर्यादत्रैव सर्वदा ॥ ८२ ॥

---

७५. –b) दे$_2$ समाराधा (→समाराध्य).

७६. –a) दे$_2$ ब्राह्म° (→ब्रह्म°); –c) दे$_1$ मुखरी (→मुखरीं). –d) दे$_1$ उपेषितः (→उपोषितः).

७७. –a) दे$_2$ °हस्तिनाथ (→°हस्तिनाथं).

८०. –d) दे$_1$ सहस्रं (→सहस्र-).

८२. –c) दे$_{2..3}$ भक्ति (→ भक्तिं).

अत्र देवमदृष्ट्वा यो मुक्तिमिच्छति सुव्रत ।
सोऽन्नं त्यक्त्वां विषं भुङ्क्ते क्षुधार्तः क्षुन्निवृत्तये ॥ ८३ ॥

इति तव परमं रहस्यमुक्तं श्रुतिशिरसि स्थितमादृतं मया ।
मुनिवरसङ्घपरम्परागतं परिहरणीयमिदं (?) त्वया मुने ॥ ८४ ॥

इत्युपपुराणे वासिष्ठलिङ्गे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

८३. –d) $दे_3$ °वत्तये (→°वृत्तये).

८४. –a) $दे_{2.3}$ परम (→परमं); $दै_3$ * हेस्य (→रहस्य). –b) $दे_1$ मयापि (→मया). –c) $दे_2$ परमागत, $दे_3$ परंपनमागतं (→परम्परागतं). –d) $दे_{2.3}$ परिहरि°(→परिहर°).

पुष्पिका:– $दे_{2.3}$ वासिष्ठ लैङ् (→वासिष्ठलिङ्गे).

●

१०

ईश्वर उवाच ।

पुरा कल्पान्तरे ब्रह्मन् देवदारुवने शुभे ।
सर्वसिद्धिसमाकीर्णे देवदानवसेविते ॥ १ ॥

वापीकूपतडागाद्यैः सरिद्भिः समलंकृते ।
फलमूलसमाकीर्णे पर्वतैश्च समावृते ॥ २ ॥

भृग्वङ्गिरा वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिः सुकेशश्च क्रतुस्तथा ॥ ३ ॥

मरीचिः कश्यपश्चापि संवर्तः संगवानजः ।
ककुत्स्थः कालभद्रश्च काकोलूकः कणप्रियः ॥ ४ ॥

किरीटी रुद्रभक्तश्च किङ्किणी किंशुकप्रभुः ।
आदित्यवर्ण आयुष्मानाराध्यो दुरतिक्रमः ॥ ५ ॥

दुर्लभो दुन्दुभिर्दुर्गो दूतोदुः शीलवानपि ।
सुमन्तुः कौशिकः कण्वः कङ्कणादिमहर्षयः ॥ ६ ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि तथैवाष्टसहस्रकम् ।
तपश्चेरुर्महाप्राज्ञा कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ ७ ॥

१०

*. दे$_{2.3}$ श्री ईश्वर उवाच ।

२. –d) दे$_{3}$ समवृते (→ समावृते).

३. –a) दे$_{1}$ भृग्वङ्गिरवसिष्ठाश्च. –b) दे$_{3}$ वि * °(→विश्वा°); दे$_{2.3}$ °मित्रश्च (→मित्रोऽथ); दे$_{2}$ गोतमः (→गौतमः).

४. –a) दे$_{3}$ °चपि (→°चापि). –b) दे$_{3}$ अज (→अजः). –d) दे$_{3}$ कणः (→कण-).

५. –c) दे$_{2.3}$ आदित्य वर्ण रायुष्मान्.

६. –a) दे$_{1}$ दलम्भो (→ दुर्लभो). –b) दे$_{1}$ हतोदुः, दे$_{3}$ दुतोदु (→ दूतोदुः).

७. –b) दे$_{3}$ तथैवा सहस्रकाः.–c) दे$_{1.2}$ °प्राज्ञाः (→ °प्राज्ञा). –d) दे$_{2.3}$ कृछ्रं (→ कृच्छ्र-).

यजन्ति यज्ञैर्विविधैरीश्वरं श्रद्धया सह ।
अहं तेषां मुनीनां तु मायापाशनिवृत्तये ॥ ८ ॥

आत्मज्ञानप्रदानार्थं देवदारुवनं गतः ।
कल्याणं वेषमास्थाय मन्मायाशक्तिवैभवात् ॥ ९ ॥

विष्णुश्च मायया ब्रह्मन् भार्याऽभून्मम सुन्दरी ।
तया सह मुने क्रीडां कृत्वा वेषं दिगम्बरम् ॥ १० ॥

वर्णाश्रमसमाचारविनिर्मुक्तस्तया सह ।
अहं भिक्षाटनं तेषां मन्दिरे कृतवान् द्विज ॥ ११ ॥

मां दृष्ट्वा मायया नार्यो मोहिता मुनिपुंगव ।
त्यक्तवस्त्रा मुने काश्चित् काश्चित् त्यक्तविभूषणाः ॥ १२ ॥

काश्चिन्मां वीक्ष्य तिष्ठन्ति काश्चिदालिङ्गनोत्सुकाः ।
काश्चिन्मां भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति प्रार्थ्य धावन्ति मां प्रति ॥ १३ ॥

महर्षीणां सुतास्तेपि मम भार्यां सुशोभनाम् ।
दृष्ट्वा मन्मथविद्धाङ्गा निर्लज्जा विवशा भृशम् ॥ १४ ॥

त्यक्तवस्त्राः समालिङ्ग्य भुक्तवन्तो महामुने ।
केचिन्मोहेन नृत्यन्ति मण्डितभ्रूविलासिनः ॥ १५ ॥

मुने केचित् करास्फोटं कुर्वन्ति परिमोहिताः ।
एवं नराणां नारीणां कुलं भ्रान्तमभून्मुने ॥ १६ ॥

तं दृष्टवा मुनयः सर्वे कुपिता मां प्रियां च मे ।
अतीव परुषं वाक्यं प्रोचुर्मां प्रति सुव्रताः ॥ १७ ॥

---

८. –c) दे2. 3 अथैतेषामहं शंभुः.
१०. –b) दे2 म *(→ मम). –d) दे3 वैषं (→ वेषं).
११. –c) दे2 अह (→ अहं).
१३. –c) दे1.3 कश्चिन्मां (→ काश्चिन्मां). –d) दे1 प्रोच्य (→ प्रार्थ्य).
१४. –b) दे3 समर्धाया (→ मम भार्यां); दे2 सुशोभना (→ सुशोभनाम्).
१५. –d) दे3 °विलासिन (→ °विलासिनः).
१७. –a) दे2 तद् (→तं). –c) दे3 परषुं (→परुषं). –d) दे2. 3 सुव्रत (→सुव्रताः).

शेपुश्च शापैर्मां ब्रह्मन् मायया मम मोहिताः ।
महामन्त्रैर्महाघोरैरभिचारः कृतो मम ॥ १८ ॥

तत्सर्वं विफलं ब्रह्मन्नभून्मय्याज्ञया मम ।
ते संभूय मुनिश्रेष्ठाः समुपेत्य महामुने ॥ १९ ॥

पृष्टवन्तो भवान् कस्त्वं किमुद्दिश्य त्वमागतः ।
इति पृष्टेन तैरुक्तं मया ब्रह्मविदां वर ॥ २० ॥

ईदृशोऽहमिति प्राज्ञाः पुनर्वक्ष्यामि कारणम् ।
इदानीं भार्यया सार्धं तपश्चर्तुमिहागतः ॥ २१ ॥

इति मद्वचनं श्रुत्वा मुनयो मुनिपुंगव ।
प्रोचुर्धिग् धिङ् महामूढ वस्त्रेणाच्छाद्य विग्रहम् ॥ २२ ॥

त्यक्त्वा भार्यां महादुष्टां मोहयन्तीं तपश्चर ।
इति तेषां वचः श्रुत्वा मम भार्या पतिव्रता ॥ २३ ॥

न कदाचिदियं दुष्टा न बुध्याऽप्यन्यमिच्छति ।
इत्युक्ताश्च मया ब्रह्मन् ब्राह्मणा मम मायया ॥ २४ ॥

संभूयातीव संक्रुद्धाः परुषं वाक्यमब्रुवन् ।
गच्छ गच्छ महादुष्ट भार्या ते व्यभिचारिणी ॥ २५ ॥

त्वं च वर्णाश्रमाचार – विहीनो बुद्धिपूर्वतः ।
नान्यमिच्छति भार्या म इति मिथ्या त्वयेरितम् ॥ २६ ॥

---

१९. –c) दे3 तेषां (→ते); °दे2 श्रेष्टा, दे3 °श्रेष्ठा (→°श्रेष्ठाः) .

२०. –b) दे3 कि * द्दिश्य (→किमुद्दिश्य).

२१. –a) दे2 प्राज्ञैः, (→प्राज्ञाः).

२२. –b) दे3 °पुंगवः (→°पुंगव). –c) दे2.3 प्रोचुधिक्धिक् महामूढ.

२३. –a) दे1 °हृष्टां (→°दुष्टां); दे3 त्यक्त्वा भर्या महादुष्टा. –b) दे3 मोहयंति (→मोहयन्तीं); दे2. तपाश्चर (→तपश्चर). –c) दे3 [व] वचः (→वचः).

२५. –a) दे1 सकष्टाः, दे2.3 संरुष्टाः (→संक्रुद्धाः).–b) दे3 परषं (→ परुषं); दे3 अव्रवन् (→अब्रुवन्).

२६. –a) दे3 आचार-आचार. –d) दे2.3 इत्यनृतं (→इति मिथ्या).

इत्याकर्ण्य वचस्तेषां सत्यमेवेरितं मया ।
मद्दृष्ट्या मम भार्येयं मयाऽभिन्ना ह्यविक्रिया ॥ २७ ॥

रागद्वेषभयक्रोधलोभमोहादिवर्जिता ।
पुण्यपापविनिर्मुक्ता सर्वदा परमार्थतः ॥ २८ ॥

अहं च सर्वदा विप्रा वर्णाश्रमविवर्जितः ।
न कर्ता न च भोक्ताऽहं न च कारयिता तथा ॥ २९ ॥

धर्माधर्मो न मे विप्राः सर्वदा परमार्थतः ।
भवतामात्मविज्ञानमशेषक्लेशनाशनम् ॥ ३० ॥

नास्ति देहात्मबोधेन कृतं कर्माखिलं सदा ।
मांसदृष्ट्या विलोक्यैनां मां च वेदविदां वराः ॥ ३१ ॥

दूषणान्युक्तवन्तस्तु यूयं तन्नास्ति मे सदा ।
इति मद्वचनं श्रुत्वा मुनयः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ३२ ॥

सर्वे विचार्य संभूय मामेवं पुनरब्रुवन् ।
अहो विरुद्धं भवता प्रोक्तं चोरेण साहसात् ॥ ३३ ॥

न कर्ता न च भोक्ताऽहं पुण्यपापविवर्जितः ।
वर्णाश्रमविनिर्मुक्तस्तपश्चर्तुमिहागतः ॥ ३४ ॥

इत्युक्ता मुनयः सर्वे मायया मम मोहिताः ।
लोष्टैश्च मुष्टिभिर्दण्डैस्ताडयां चक्रिरे भृशम् ॥ ३५ ॥

---

२७. –b) दे$_3$ °वेरित (→वेरितं). –c) दे$_1$ भार्येय(→भार्येयं). –d) दे$_1$ मथा° (→मया°) .

२९. –a) दे$_2$ विप्रा: (→विप्राः) .

३०. –a) दे$_{1.2}$ °धर्मौ (→°धर्मो), दे$_{2.3}$ विप्रा (→विप्राः). –d) दे$_1$°क्लेषं (→°क्लेश-).

३१. –b) दे$_3$ कृत कर्मा * लं सदा. –c) दे$_3$ वि * क्यैनां (→विलोक्यैनां). –d) दे$_3$ °विद विराः (→°विदां वराः).

३२. –a) दे$_1$ दूषणाभ्युक्त वर्तस्तु. –b) दे$_1$ पर्यन्तन्नासि मे सदा. –c) दे$_3$ श्रु * (→श्रुत्वा).

३३. –c) दे$_1$ अहं (→अहो). –d) दे$_1$ प्रोक्ताचारेण साहसात्.

३४ –c) दे$_3$ इत्युवर्णाश्रम विविमुक्त (?).

परिभूतेन तैर्ब्रह्मन् मया भिक्षाटनं कृतम् ।
दृष्ट्वा पूर्वं वसिष्ठस्य भार्यातीव पतिव्रता ॥ ३६ ॥

अरुन्धतीति विख्याता यथा भार्या तवानघ ।
मां प्रणम्य महाभक्त्या प्रत्युद्गम्य तपस्विनी ॥ ३७ ॥

प्रक्षाल्य पादौ तोयेन दत्त्वा चासनमादरात् ।
संप्रेक्ष्य शिथिलं देहमभिघातहतं द्विजैः ॥ ३८ ॥

संधयामास भैषज्यैर्दत्त्वा भिक्षां यथाबलम् ।
पुनश्च मां प्रणम्येदमब्रवीद् वचनं सती ॥ ३९ ॥

को भवान् कुत आयातः किमाचारो भवानिति ।
अहमप्युक्तवानेवं केवलं कृपयानघ ॥ ४० ॥

नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च राक्षसः ।
न मनुष्यो न सर्पश्च न पशुर्न च पक्षिणः ॥ ४१ ॥

न च शब्दो न च स्पर्शो न च रूपरसादयः ।
नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न चानिलः ॥ ४२ ॥

न चाकाशो न देहश्च न च प्राणो न चेन्द्रियम् ।
न कर्ताऽहं न भोक्ताऽहं न वर्णी न च आश्रमी ॥ ४३ ॥

न च विद्या न चाविद्या न साध्योऽहं न साधनम् ।
न साधकोऽहं कल्याणि सिद्धानां प्रवरोऽस्म्यहम् ॥ ४४ ॥

---

३६. –a) दे$_3$ परिभूतेनैव ब्रह्मन्. –b) दे$_3$ भिक्षाटन (→भिक्षाटनं). –c) दे$_{2.3}$ पूर्व (→पूर्वं).
३७. –d) दे$_1$ प्रत्युद्गत– (→प्रत्युद्गम्य).
३८. –d) दे$_1$ °कृतं, दे$_3$ °हत (→°हतं).
३९. –d) दे$_2$ व * नं (→वचनं).
४०. –b) दे$_1$ भावान् (→भवान्).
४१. –d) दे$_3$ -त्व- (→च).
४२. –d) दे$_3$ वह्निन (→वह्निर्न).
४३. –c) दे$_1$ त (→न), दे$_3$ भोक्ताह (→भोक्ताऽहं). –d) दे$_{2.3}$ वणी (→वर्णी); दे$_1$ नापि, दे$_{2.3}$ क्वापि (→न च).
४४. –c) दे$_3$ साधकोह (→साधकोऽहं).

नागतोऽहं महाप्राज्ञे व्योमवत्सर्वगः सदा ।
तथाऽपि मण्डलादस्मात् सौराद्वेदमयादहम् ॥ ४५ ॥

आगतो भार्यया सार्द्धमनया धर्मचारिणि ।
स्वच्छन्दवृत्तिराचारो मम चास्याश्च सुन्दरि ॥ ४६ ॥

त्वं च मामपि विद्ध्येवं मम वाक्यपरिग्रहात् ।
प्रसन्नोऽहं तवातीव गात्रशुश्रूषयानया ॥ ४७ ॥

इत्युक्त्वा तामहं ब्रह्मन्ननुगृह्य गृहान्तरम् ।
आगमं भार्यया सार्धं भैक्षार्थं मुनिसत्तम ॥ ४८ ॥

गच्छन्तं मुनयो दृष्ट्वा प्रोचुर्मां परिमोहिताः ।
तिष्ठ तिष्ठ सदा स्त्रीणां मोहनः पुरुषाधम ॥ ४९ ॥

लिङ्गमेतत् समुत्पाट्य वनेऽस्मिन् भार्यया विना ।
ततो लिङ्गं समुत्पाट्य तत्रैवान्तर्हितोऽभवम् ॥ ५० ॥

मां च लिङ्गं च मद्भार्यां नापश्यन् मुनयो मुने ।
उत्पातोऽभूत् तदा तत्र सर्वलोकभंयकरः ॥ ५१ ॥

न तदा राजते सूर्यो न चन्द्रो न च पावकः ।
भूकम्पश्च समुद्भूतो मन्त्रास्तेषां न भान्ति च ॥ ५२ ॥

एवं संक्षुभितेऽरण्ये मुनयः संशितव्रताः ।
परस्परं समालोक्य ब्रह्मलोकं समभ्ययुः ॥ ५३ ॥

---

४५. –d) दे$_3$ देह-° (→वेद-°).

४६. –b) दे$_1$ आगतो (→अनया). –c) दे$_3$ °राचा * (→°राचारो).

४७. –b) दे$_1$ मम वाक्यं परिग्रहम्. –d) दे$_{2.3}$ °मम (→°[अ]नया).

४८. –a) दे$_3$ मां (→तां). –d) दे$_3$ भक्ष्यार्थं (→भैक्षार्थं).

४९. –a) दे$_3$ गवातं (→गच्छन्तं). –c) दे$_3$ ति * त्यदा (→तिष्ठ सदा). –d) दे$_{2.3}$ मोहन (→मोहनः); दे$_1$ मोहनः पुरुषाधमः.

५०. –a) दे$_1$ एनत् (→एतत्); दे$_{2.3}$ समुत्पाद्य (→समुत्पाट्य). –c) दे$_{2.3}$ समुत्पाद्य (→समुत्पाट्य). –d) दे$_2$ अ * र्हितो° (→अन्तर्हितो°); दे$_3$ तत्रैवार्हितो भूयं.

५१. –c) दे$_3$ उत्पाता° (→उत्पातो°). –d) दे$_3$ भयंकराः (→भयंकरः).

५२. –d) दे$_1$ गन्तास् (→मन्त्रास्); दे$_3$ तेषा (→तेषां).

तस्मिन् दिव्यासनासीनं कोटिसूर्यसमप्रभम् ।
ब्रह्माणं मुनयो दृष्ट्वा स्तोत्रैः स्तुत्वाभिवन्द्य च ॥ ५४ ॥

ज्ञापयां चक्रिरे सर्वं मुनयो मुनिपुंगव ।
कश्चित् सभार्यः शान्तात्मा नग्नो विकृतलक्षणः ॥ ५५ ॥

वर्णाश्रमविनिर्मुक्तो देवदारुवनं गतः ।
मोहयामास सौन्दर्यान्नारीणां कुलमाशु नः ॥ ५६ ॥

तस्य भार्या च सौन्दर्याद् दूषयामास पुत्रकान् ।
दत्ताः शापाः परं धातस्ते च शापाः पराहताः ॥ ५७ ॥

अभिचारः कृतोऽस्माभिः सोऽपि देव पराहतः ।
अस्माभिर्मुष्टिभिर्दण्डैस्ताडितश्च परात्परम् ॥ ५८ ॥

सोऽपि स्वकीयमुत्पाट्य लिङ्गं त्यक्त्वा सुरेश्वर ।
तत्रैव भार्यया सार्द्धं क्षणादन्तर्हितोऽभवत् ॥ ५९ ॥

उत्पाताश्चाभवन् देव वयं भीताश्च शंकरः ।
कोऽयं सभार्यः पुरुषो देवदारुवनं गतः ॥ ६० ॥

भवन्तमेव शरणं प्रपन्ना वयमीश्वर ।
कारुण्येन त्वमस्माकं ब्रूहि सर्वज्ञ शाश्वत ॥ ६१ ॥

एवं विज्ञापितो ब्रह्मा ध्यात्वा मां त्रिपुरान्तकम् ।
स्तोत्रैः स्तुत्वा पुनर्बुध्वा मुनिभ्यः पर्यभाषत ॥ ६२ ॥

---

५४. –b) दे$_3$ °प्रभ (→°प्रभम्). –d) दे$_2$ स्तोत्रै, दे$_3$ स्तोत्रौ (→स्तोत्रैः).

५५. –b) दे$_3$ °पंगव (→°पुंगव).

५७. –a) दे$_3$ सौदर्याद् (→सौन्दर्याद्). –d) दे$_1$ शापा (→शापाः).

५८ –a) दे$_2$ आभिचारः (→अभिचारः).

५९. –b) दे$_1$ भुवीश्वरः (→सुरेश्वर).

६०, –b) दे$_2$ शंकरा, दे$_3$ संकारा (→शंकरः). –c) दे$_2$ पुरुषये (→पुरुषो).

६१. –c) दे$_2$ तमरस्माकं, दे$_3$ मतमास्माकं (→त्वमस्माकं).

६२. –c) दे$_{2.3}$ स्तोत्रै (→स्तोत्रैः); दे$_{2.3}$ मुने बुध्वा (→पुनर्बुध्वा). –d) दे$_3$ °भोषत (→°भाषत).

अहो महेश्वरः साक्षात् सर्वलोकैकनायकः ।
विष्णुना सह संप्राप्तो देवदारुवनं बुधाः ॥ ६३ ॥

भाग्यहीना भवन्तो हि दृष्ट्वाऽपि परिमोहिताः ।
भवद्भिः किं कृतं कर्म भवद्भिः किं कृतं वृथा ॥ ६४ ॥

जन्मान्तरसहस्रेषु कृतपुण्यफलं द्विजाः ।
अमुं विसृज्य मां प्राप्ताः वृथाहो मोहवैभवम् ॥ ६५ ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।
तमागतं शिवं दृष्ट्वा कथं मूर्खैरुपेक्षितम् ॥ ६६ ॥

वातादयो भयाद् यस्य स्वकार्येषु निरन्तरम् ।
प्रवर्तन्ते स ईशानो हा भवद्भिरुपेक्षितः ॥ ६७ ॥

यमासाद्य निवर्तन्ते विकल्पा मोहसंभवाः ।
तस्यापचारो मोहेन हा भवद्भिः कृतो द्विजाः ॥ ६८ ॥

कामक्रोधमहामोहविषवेगस्य भेषजम् ।
आगतो वेदकान्ताराद् हा भवद्भिरुपेक्षितः ॥ ६९ ॥

ध्यायन्ति योगिनो नित्यं हृदये यं जितेन्द्रियाः ।
तमागतं समासाद्य हा भवद्भिरुपेक्षितम् ॥ ७० ॥

यत्प्रसादेन देवानामैश्वर्यमचलं भवेत् ।
तमासाद्य महादेवं हा भवद्भिरुपेक्षितम् ॥ ७१ ॥

---

६४. दे$_{3.}$ $_{c}\Theta$. –a) दे$_3$ भवंती (→भवंतो). –b) दे$_{2.3}$ हि (→ऽपि); दे$_3$ °मो*ताः (→°मोहिताः). –d) दे$_3$ कृत (→कृतं).

६५. –a) दे$_3$ °सहस्रैषु (→°सहस्रेषु). –c) दे$_1$ प्राप्ता (→प्राप्ताः). –d) दे$_1$ वृथाहा (→वृथाहो); दे$_3$ °वैभव (→°वैभवं).

६६. –a) दे$_3$ सर्व (→°सर्वं). –d) दे$_1$ उपेक्षितः (→उपेक्षितं).

६७. –d) दे$_3$ हा भावद्भि रुपक्षितः.

६८. –a) दे$_3$ निवर्तं * (→निवर्तन्ते). –d) दे$_1$ भवद्भिश्च (→हा भवद्भिः).

६९. –a) दे$_2$ माका (→काम); दे$_3$ लोभ (→मोह).

७१. –b) दे$_3$ ऐश्वैर्यं (→ऐश्वर्यं).

यस्तु सर्वजगत्साक्षी नित्यानन्दो निरञ्जनः ।
तमागतं स्वयं मूर्खैर्हा भवद्भिरुपेक्षितम् ॥ ७२ ॥

एष ब्रह्मैष देवेन्द्र एष एव प्रजापतिः ।
एष धाता विधाता च सर्वात्मा सर्ववर्जितः ॥ ७३ ॥

शिवरुद्रमहेशानः शंकरः ब्रह्मसंज्ञितः ।
अभिधानाभिधेयादिभावहीनो निरास्पदः ॥ ७४ ॥

प्रत्यङ्मात्रः सदा स्वस्य भासा सर्वावभासकः ।
सर्ववस्तुतया साक्षात् स्वयमेव विजृम्भितः ॥ ७५ ॥

पञ्चक्लेशविनिर्मुक्तः श्रीमत्पञ्चाक्षराश्रयः ।
कृपया केवलं विप्र अमूर्तो मूर्तिमाश्रितः ॥ ७६ ॥

देवदारुवनं प्राप्तो विष्णुना विश्वयोनिना ।
तमेव मुक्तिदं बुद्ध्वा व्रजध्वं शरणं बुधाः ॥ ७७ ॥

इतः पूर्वं कृतं कर्म भवद्भिरखिलं वृथा ।
लिङ्गार्चनं विना तेन मोहिता देवमायया ॥ ७८ ॥

तद्भवद्भिर्यथा दृष्टं लिङ्गं भूमौ निपातितम् ।
तल्लिङ्गसदृशं लिङ्गं कृत्वा श्रद्धापुरस्सरम् ॥ ७९ ॥

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण प्रणवेन सहादरात् ।
पूजयध्वं सपत्नीकाः स्वपुत्रैरखिलैः सह ॥ ८० ॥

---

७२. –d) दे$_2$ °रपेक्षितं (→°रुपेक्षितम्).

७३. –a) दे$_{2.3}$ ब्रह्मर्षि (→ब्रह्मैष). –d) दे$_{2.3}$ °विद्विजाः (→°वर्जितः).

७४. –a) दे$_1$ महेशान (→महेशानः). –b) दे$_1$ शंकर (→शंकरः).

७५. –b) दे$_2$ * * * * भासकः

७६. –a) दे$_2$°क्लश (→°क्लेश). –c) दे$_{2.3}$ विप्रा (→विप्र). –d) दे$_1$ अमूर्तां (→अमूर्तो).

७७. –a) दे$_3$ प्रीक्तो (→प्राप्तो).

७८. –d) दे$_3$ मो * ता (→मोहिता).

७९. –a) दे$_3$ जगद्भव° (→तद्भव°). –b) दे$_3$ लिंग.(→लिङ्गं).

श्रीकालहस्तिशैलाख्ये स्थाने सर्वार्थसाधके ।
माघमासे मघर्क्षे तु पर्वयुक्ते द्विजोत्तमाः ॥ ८१ ॥

सुवर्णमुखरी पुण्या नदी यत्र स्थिता सदा ।
यस्यां गङ्गा मघर्क्षे तु स्नात्वा मुक्ताः स्वपातकैः ॥ ८२ ॥

यस्यां गोदावरी स्नात्वा विमुक्ता पापपञ्जरात् ।
यस्यामन्यानि तीर्थानि स्नात्वा मुक्तानि पाप्मभिः ॥ ८३ ॥

तस्यां स्नात्वा मुनिश्रेष्ठा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
श्रीकालहस्तिशैलेशं शीघ्रं संसारनाशनम् ॥ ८४ ॥

दृष्ट्वा प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ८५ ॥

ब्राह्मणेभ्योऽथवान्येभ्यो दिनमेकमुपोषितः ।
पुनः स्वमाश्रमं गत्वा पूजयध्वं महेश्वरम् ॥ ८६ ॥

देवदेवो महादेवः साम्बः सर्वफलप्रदः ।
आगमिष्यति तं पूज्य प्रसादात् तस्य सुव्रताः ॥ ८७ ॥

ऐश्वरं परमं ज्ञानं लब्ध्वा वेदान्तवाक्यजम् ।
छित्वा मायां महानन्दं भजध्वं मोक्षसंज्ञितम् ॥ ८८ ॥

इत्युक्ता मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
प्रणम्य दण्डवद् भूमौ ब्राह्मणा गद्गदस्वराः ॥ ८९ ॥

स्तोत्रैः स्तुत्वा महाभक्त्या नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
श्रीकालहस्तिशैलाख्यं स्थानं ते मुनयो गताः ॥ ९० ॥

---

८२. –d) दे$_1$ स्वपापतः (→स्वपातकैः).
८३. –d) दे$_1$ पाप्मतः (→पाप्मभिः).
८४. –a) दे$_1$ °श्रेष्ठ (→°श्रेष्ठा). –c) दे$_3$ °धनं दत्त्वा (→°शैलेशं). –d) दे$_2$ शीघ्र (→शीघ्रं); दे$_3$ श्रद्धया शिव योगिने.
८५. –d) दे$_2$ °योगिना (→°योगिने).
८७. –d) दे$_2$ प्रसादा (→ प्रसादात्).
८८. –a) दे$_2$ ज्ञान (→ ज्ञानं). –c) दे$_3$ °नंद (→ °नन्दं). –d) दे$_2$ °संज्ञित (→ °संज्ञितम्).
८९. –a) दे$_1$ इत्युक्त्वा (→ इत्युक्ता); दे$_2$ ब्राह्मन् (→ ब्रह्मन्).
९०. –a) दे$_3$ स्तोत्रै (→ स्तोत्रैः).

THE BOARD OF TRUSTEES

OF

THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

1. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh, M.A., D.Litt. Fort, Ramnagar, Varanasi (*Chairman*).

Trustee nominated by the Govt. of India :—

2. Vacant.

Trustees nominated by the Govt. of Uttar Pradesh :—

3. Sri Krishna Chandra Pant, Ex. Minister, Govt. of India, 7, Tyagraj Marg, New Delhi.

4. Sri Lok Pati Tripathi, Ex. Minister, Govt. of Uttar Pradesh, Aurangabad, Varanasi.

Trustees nominated by His Highness, the Maharaja of Banaras :—

5. Dr. R.N. Dandekar, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

6. Pt. Giridhari Lal Mehta, Varanasi; Managing Director; Jardine Handerson Ltd;; Scindia Steam Navigation Ltd.; Trustee : Vallabhram-Saligram Trust, Calcutta.

7. Padmabhushan Pt. Baladeva Upadhyaya, M.A. Sahityacharya, Vachaspati; Formerly Director, Sampurnanand Sanskrit University; Ravindrapuri, Varanasi.

Donation made to All-India Kashiraj Trust, Fort, Ramnagar, Varanasi, Will qualify for exemption under Sec. 80G of the Income Tax Act, 1961 in the hands of donors.

The 'Purāṇa', Bulletin has been started by the Purāṇa Department of the All-India Kashiraj Trust with the aim of organizing the manifold studies relating to the Purāṇas. It specially discusses the several aspects of text-reconstruction, of the interpretation of the vast cultural and historical material, and of the obscure esoteric symbolism of legends and myths in the Purāṇas.

The editors invite contributions from all those scholars who are interested in the culture of Purāṇa literature in which the religion and philosophy of the Vedas have found the fullest expression.

ANNOUNCEMENT OF FOUR NEW PROJECTS

The All-India Kashiraj Trust has resolved to introduce four new Projects for the advancement of Puranic learning. The Trust heartily requests all interested in Puranic study for cooperation.

(1) Publication of monographs dealing with Puranic literature (i.e. works bearing the name of Purāṇa or Upapurāṇa) in all the regional languages of India. Each monograph should contain a detailed account of published works, of MSS. preserved in the libraries and the Private Collections and of works known through quotations.

(2) Publication of unpublished theses on important Puranic subjects.

(3) Publication of a series of monographs (not less that 100 pages) on the lives of the great sages as described in Puranic literature.

(4) Publication of Sanskrit Digests by traditional scholars on Puranic subjects. These digests may be published in the Bulletin also.

RATNA OFFSETS LTD., *B. 21/42 A, Kamachha, Varanasi-10, Phone-322820*